

Աղբյուրագիտություն • Sources • Источниковедение

ԱՆՏԻՊ ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹԵՐ 1909Ի ԱՆՏԻՈՔԻ ՀԱՅՈՑ ԿՈՏՈՐԱԾԻՆ ՄԱՍԻՆ Ա.

Միհրան Մինասեան

ՍՈՒՏՔ

1909-ի Կիլիկիոյ հայոց կոտորածը, որ պատմութեան անցած է «Կիլիկեան Կոտորած» կամ պարզապէս «Ատանայի Կոտորած» անուններով, չէր սահմանափակուած միայն Ատանա նահանգով, այլ տարածուած էր անոր սահմանակից Հալէպ նահանգի կարգ մը շրջանները եւս, ընդ որում՝ Անտիոքի գաւառակն ու անոր կեդրոն համանուն քաղաքը, որուն փոքրաթիւ հայութիւնը կիսած է յիշեալ զոյգ նահանգներու աղէտեալ հայութեան ճակատագիրը:

Կիլիկեան Կոտորածներու մասին առկայ է հայերէն թէ օտար լեզուներով բաւական հարուստ գրականութիւն, ուր սակայն Անտիոքի հայութեան կոտորածը գրեթէ մոռացութեան տրուած է եւ կամ լուագոյն պարագային՝ հագուադէպօրէն անդրադարձ կատարուած է անոր¹:

Հակառակ անոր որ աւելի քան դար մը անցած է այս կոտորածէն, տակաւին հայ եւ օտար դիւաններու մէջ առկայ են անոր մասին անտիպ եւ չուսումնասիրուած արխիւային հսկայածաւալ փաստաթուղթեր, որոնք լոյսին գալու եւ իրենց գաղտնիքները ընթերցողներուն առջեւ բանալու համար կը սպասեն գուրգուրոտ ձեռքերու:

Բերիոյ (Հալէպի) Հայոց Թեմի Ազգային Առաջնորդարանի դիւանատունը եւս հարուստ է սոյն կոտորածներուն վերաբերող փաստաթուղթերով, որովհետեւ աղէտեալ շրջաններէն շատերը թեմականօրէն կապուած էին Հալէպի եւ շրջաններու օրուայ ազգային-եկեղեցական գործիչները գրագրութիւն կը պահէին անոր

¹ 1909-ի Անտիոք քաղաքի կոտորածին մասին մեզի ծանօթ են քանի մը գիրքերու մէջ առանձին գլուխներ, ինչպէս՝

1- Յակոբ Յ. Թէրզեան, *Կիլիկիոյ Աղէտը*, Կ. Պոլիս, տպագրութիւն Յ. Ասատուրեան եւ Որդիք, 1912, էջ 255-256, 785-789:

2- Պ. Մատուտեան, «1909-ի Աղէտը եւ Մուսա-Լեռը», տես՝ Մարտիրոս Գուշագճեան եւ Պօղոս Մատուտեան, *Յուշամարտեան Մուսա Լեռան*, հրատարակութիւն Ճեպլեկ Մուսայի Հայրենակցական Միութեան, Պէյրութ, տպարան Ատլաս, 1970, էջ 296-298:

3- Զորա Իսկէնտէրեան, *Յուշեր Պարմութեան Համար*, Պէյրութ, տպարան Սեւան, 1974, էջ 24-29:

4- Տ. Ներսէս Աւագ Քինյ. Թատուգճեան, *Տառապանքի Օրագիր*, խմբագրեց՝ Թորոս Թորանեան, Պէյրութ, տպագրութիւն՝ Հայ Տիպ Քոմփիլերաֆ, 1991, էջ 18-19:

5- Հրաչիկ Միմոնեան, *Հայերի Զանգուածային Կոտորածները Կիլիկիայում (1909թ. Ապրիլ)*, Երևան, Երևանի Պետական համալսարանի հրատարակչութիւն, 2009, էջ 168-170:

հետ եւ տեղւոյն դէպքերը լուսաբանող նամակներ կը յղէին Հալէպի իրենց մեծատրներուն:

Յիշեալ դիւանատան մէջ կան մեծարժէք փաստաթուղթեր, որոնք մեծամասնութեամբ գրուած են կոտորածներէն ետք Աստիոք ուղարկուած զանազան քահանայ հայրերու կողմէ, որովհետեւ տեղւոյն երկու եկեղեցականները՝ Տէր Արսէն շուշտակ վարդապետ Յարութիւնեանն ու Տէր Արմենակ Քինյ. Տօնաթոսեանը զոհուած էին ջարդերուն, եւ վերապրող աղէտեալները մնացած էին անհովիւ, հետեւաբար Կիլիկիոյ Սահակ Բ. Կաթողիկոսին կողմէ պարբերաբար այնտեղ կ'ուղարկուէին շրջակայ քաղաքներու քահանայ հայրերը, որոնք իրենց կարգին թղթակցութիւն կը պահէին նահանգի կեդրոնական քաղաք՝ Հալէպի առաջնորդարանին հետ եւ տեղւոյն դէպքերուն եւ իրենց գործունէութեան մասին լուրեր կը հաղորդէին անոր, մանաւանդ որ Հալէպի առաջնորդարանը կարեւոր դերակատարութիւն ունեցած էր ջարդերէն ետք նահանգի աղէտեալներուն օգնութիւն փութացնելու եւ անոնց կարիքները հոգալու ուղղութեամբ:

Այս յօդուածով հրատարակութեան կու տանք Աստիոքի կոտորածին ու անոր հետեւանքներուն վերաբերող 11 անտիպ փաստաթուղթեր, որոնք առաջին անգամ կը դրոյին գիտական շրջանառութեան մէջ, նոր լոյս կը սփռեն դէպքերուն վրայ եւ կը հարստացնեն ո՛չ միայն Աստիոքի գաւառակի հայութեան պատմութիւնը, այլ կ'ամբողջացնեն Կիլիկեան Կոտորածներու մասին մեր պատկերացումները:

Հրատարակուող փաստաթուղթերէն առաջինը գրուած է Աստիոքի ազգային վարժարանի ուսուցիչներէն Աւետիս վարժապետ Ապագաեանի կողմէ, իսկ միւսները՝ Սահակ Բ. Կաթողիկոսին կողմէ Աստիոք գործողուած քահանայ հայրերուն՝ Սահակ Քինյ. Մոմճեանի, Մեսրոպ Քինյ. Աֆարեանի, Ներսէս Քինյ. Թաւուզճեանի, Վաղարշակ Քինյ. Ճէրրահեանի եւ Յարութիւն Քինյ. Թումայեանի կողմէ:

Յղուած նամակներուն կողքին կը հրատարակենք նաեւ Աստիոքի կոտորածին զոհուած հայրերու գրեթէ ամբողջական ցուցակը, ուր նշանակուած է անոնցմէ իւրաքանչիւրին անունը, տարիքը, սպաննութեան վայրն ու սպաննողին անունը:

Մեծ գոհունակութեամբ է որ հրատարակութեան կու տանք այդ ցուցակը, որովհետեւ որքան որ ծանօթ է մեզի, այլ վայրերու նահատակներու յատուկ նոյնանման ցուցակներ չկան, կամ առնուազն չեն հրատարակուած ցարդ, բացի Քեսապի եւ շրջակայքի 173 նահատակներու ցուցակէն, զոր կը յուսանք հրատարակութեան տալ մօտ ապագային:

Աստիոքի նահատակներու այս ցուցակը ամբողջական չի թուիր ըլլալ: Տպագիր աղբիւրներու մէջ հանդիպած ենք Աստիոքի ջարդին զոհուած երեք այլ նահատակներու անուններու եւս, որոնք տեղ չեն գտած հրատարակուող ցուցակին մէջ. բան մը որ ենթադրել կու տայ, որ այլ գոհեր ալ կրնան եղած ըլլալ, որոնք անծանօթ եղած են ցուցակը կազմողին²:

² Մեզի ծանօթ այդ երեք նահատակներն են հետեւեալները.

1.-Վանայ Կոտուց անապատի (ըստ Թաւուզճեանի՝ Լիմ անապատի) միաբանութենէն եւ այդ օրերուն հիւրաբար Աստիոք գտնուող ծերունագարդ Դանիէլ Վրդ. Յակոբեան, զոր սպաննած են

Հրատարակուող ցուցակը կարելուք սկզբնաղբիւր է Անտիոքի կոտորածը ուսումնասիրելու տեսակէտէն: Անկէ կը պարզուի օրինակ, որ ջարդարարներուն մէջ գտնուած են ոստիկաններ, զինուորականներ, ուսուցիչ մը եւ քանի մը ոճրագործներ, որոնց անունները կրկնուած են բազմաթիւ անգամներ: Ցուցակէն կը պարզուի նաեւ, որ կոտորածին զոհուած են երկու ամսական մանուկէն մինչեւ 80 տարեկան ծերունիներ, կիներ ու աղջիկներ. կը բացայայտուին նաեւ ոճրագործներուն անունները: Այսպիսով կարելի կ'ըլլայ գծել կոտորածի աշխարհագրական շրջագիծը եւ այլ կարելուք մանրամասնութիւններ:

Հրատարակուող փաստաթուղթերը ոչ միայն կը նկարագրեն տեղի ունեցած կոտորածներն ու ասարառութիւնները, այլ նաեւ կը շօշափեն կոտորածներէն ետք քաղաքին մէջ ստեղծուած իրավիճակը. կը խօսին տիրող ծայրայեղ թշուառութեան, որբերու եւ այրիներու ճակատագրի, որբանոցներու, օտար հաստատութիւններու կողմէ որբեր որդեգրելու, նպաստներու բաշխումի եւ յարակից այլ դժուարութիւններու մասին, նաեւ՝ պետական նպաստի դադարեցման, ժառանգական եւ կալուածական խնդիրներու, պատերազմական ատեաններու կողմնակալ ու անվճռակամ ընթացքի, ոճրագործներու ազատ արձակման եւ անոնցմէ շատերու ազատ-համարձակ շրջագայութեան մասին:

Մէկ քաղաքի վերաբերող այսքան մեծաթիւ փաստաթուղթերու միաժամանակ հրատարակութիւնը ընդհանուր գաղափար մը կու տայ ո՛չ միայն կոտորածներէն ետք տուեալ քաղաքի մէջ տիրող իրավիճակին, այլ աղէտեալ միւս շրջաններու կացութեան մասին եւս, որովհետեւ կոտորածէն ետք ստեղծուած կացութիւնը առաւել կամ նուազ չափով նոյնն էր Ատանա եւ Հալէպ նահանգներու աղէտեալ բոլոր շրջաններուն մէջ:

ԱՆՏԻՈՔԻ ԿՈՏՈՐԱԾԸ

1909-ի Անտիոքի հայոց կոտորածը եղած է կիլիկեան կոտորածներու ամէնէն՝ ահաւորներէն ու սարսափելիներէն մէկը, որուն զոհ գացած են քաղաքի գրեթէ բոլոր տղամարդիկը. ինչպէս որ հոս հրատարակուող առաջին նամակին մէջ արտայայ-

Առաջնորդարանի իր սենեակի մահճակալին վրայ (Թէրզեան, *նշ. աշխ.*, էջ 158, 255, Թաուրգճեան, *նշ. աշխ.*, էջ 18, 26):

2.-Տարսոնի Ամերիկեան Գոլէճի ուսանողներէն՝ «Անթաքիացի» (անտիոքացի) Առաքել Պերպէրեան, որ սպաննուած է Համիտիէի մօտերը, երբ խումբ մը թուրքեր նախ դաշունահարած, ապա՝ ատրճանակի հինգ փամփուշտներով սպաննած են զինք: Անոր մահէն ետք առնուած լուսանկարը տպուած է Յակոբ Թէրզեանի նշուած աշխատութեան մէջ (Թէրզեան, *նշ. աշխ.*, էջ 16): Նոյնին սպաննութիւնը յիշատակած է նաեւ Գրիգոր Գոտտուլեան եւ ըսած՝ թէ անոր սպաննութեան համար «կասկածները երիտասարդ սպայի մը շուրջ կը դառնային, եւ կառավարութիւնը շուտ մը կը զոցէ խնդիրը» (Գրիգոր Գ. Գոտտուլեան, *Հայ Լեռք. Կարմիր Դրուագներ Կիլիկիոյ Աղէտէն, Կ. Պոլիս*, տպագրութիւն Տ. Տօրամանեան, 1912, էջ 33-34):

3.-Մարտիրոս Մ. Արգարեան, որ կը յիշուի օտար ընկերութեան մը մօտ իր ունեցած կեանքի սպանովագրութեան առիթով, գոր իր մահէն ետք փորձած են գանձել իր հարազատները (Հայաստանի Ազգային արխիւ, ֆոնդ 1421, ցուցակ 1, գործ 2, թերթ 7):

Յակոբ Թէրզեան, Հալէպի առաջնորդական տեղապահ Շահէ Ծ. Վրդէն քաղելով տեղեկութիւնները, Անտիոքի նահատակներուն թիւը ցոյց տուած է որպէս 192 (Թէրզեան, *նշ. աշխ.*, էջ 267):

տուած է հեղինակը. «... հոս գրեթէ էրիկ մարդ [տղամարդ] չը մնաց, ազգը փճացաւ... Անտիոքի հայութիւնը բոլորովին փճացաւ...»:

Անտիոքի հայոց ջարդը սկսած է 6 Ապրիլ 1909-ին: Նոյն օրը տեղոյն հայերը Ատանայի կոտորածին լուրը առնելով, խանութները փակած՝ քաշուած են տունները, որմէ ետք տեղոյն գաւառապետը, քանի մը բարձրաստիճան պաշտօնեաներով գացած է Հայոց Առաջնորդարանը եւ քաղաքի երեւելի հայերը իր մօտ հրաւիրելով վստահեցուցած է անոնց, որ մտահոգուելու կարիք չկայ, որովհետեւ «կառավարութիւնը կ'երաշխատուի անոնց ապահովութիւնը»: Սակայն անոնց Առաջնորդարան գտնուած միջոցին, թուրք խուժանը պաշարած է շէնքը եւ պաշտօնեաներուն մեկնումէն անմիջապէս ետք ներս խուժելով՝ սպաննած է հոն գտնուող 3 եկեղեցականներն ու քանի մը երեւելիներ, ապա թալանած է եկեղեցին եւ նահատակ եկեղեցականներու դիակները քաշկոտելով պտտցուցած է փողոցները՝ ի ցոյց մարդկանց:

Այս դէպքէն ետք է որ սկսած է ընդհանուր կոտորածը³:

Քաղաքի թուրք ազդեցիկ աղաներն ու պետական քանի մը պաշտօնեաներ կոտորածի օրը ժողով մը գումարելով որոշած են ամբողջութեամբ բնաջնջել տեղոյն հայերը, մինչ խուժանը յաջողած է մեծ քանակութեամբ զէնք ու զինամթերք ձեռք ձգել տեղոյն զօրանոցէն:

Ըստ դէպքերու քաջածանօթ վկայի մը, կոտորածէն առաջ թուրքեր պատրաստած են քաղաքի հայերու ամբողջական ցանկը, եւ կոտորածը սկսել է ետք, «5-6 օր շարունակ, մէկիկ մէկիկ փնտռած գտած ու սպաննած են նշանակուածները, խղճմտօրէն հոգ տանելով որ ցանկը պակաս չի մնայ»⁴: Ապրիլի 7-ի առաւօտուն սկսած են զննել դիակները եւ փնտռել այն հայերը, որոնց դիակները չեն բացայայտուած: Գտնել է ետք «անլուր չարչարանքներով» սպաննած են զանոնք: Անոնք կոտորածը դադարեցուցած են այն ատեն միայն, երբ համոզուած են որ հայ տղամարդ չէ մնացած քաղաքին մէջ⁵:

Անտիոքի ամբողջ թրքութիւնը մասնակցած է հայերու կոտորածին, եւ միայն երկու ընտանիք ջանացած է օգտակար ըլլալ հայերուն, որոնցմէ մէկը Պաղտատէն գաղթած քիւրտ ընտանիք մըն էր⁶:

Անտիոքի ու շրջականներու կոտորածին մեծ եղած է թիւը մանաւանդ Սուէտիոյ գիւղերէն Անտիոք արտագնայ աշխատանքի մեկնած քրիստոնեաներուն, որոնք, ինչպէս ամէն տարի, հոն կը մեկնէին շերամաբուծութեան: Անոնք գրեթէ ամբողջութեամբ փճացած են Անտիոքի ջարդին⁷:

³ Նոյն, էջ 255-256 եւ 786-789, Գուշագճեան-Մատուռեան, *նշ. աշխ.*, էջ 296-299, Թաւուզճեան, *նշ. աշխ.*, էջ 18, Իսկէստէրեան, *նշ. աշխ.*, էջ 25:

⁴ *Տեղեկագիր Այրիսիանաւ Յանձնաժողովի 1910 Սեպտ. 11-1912 Սեպտ. 11. Յանդուած Տեղեկագիր Քննիչ-Պարուիրակ Պ. Տազ Սայսայալեանի, Կ. Պոլիս, տպարան Շանթ, 1912*, Սայսայալեանի Տեղեկագիր, էջ 19:

⁵ Թաւուզճեան, *նշ. աշխ.*, էջ 18:

⁶ Իսկէստէրեան, *նշ. աշխ.*, էջ 32:

⁷ Թէրզեան, *նշ. աշխ.*, էջ 261:

ԿՈՏՈՐԱԾԵՆ ԵՏՔ

Կոտորածին ետք, Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանն ու Հալէպի Ազգային Առաջնորդարանը միասնաբար ջանք չեն խնայած այրիներուն ու որբերուն հոգատարութեան, պատապարման, կենսամթերքի ապահովման եւ նմանօրինակ այլ դժուարութիւններու հարթման ուղղութեամբ: Կ. Պոլսոյ մէջ հիմնուած Կիլիկիոյ Այրիախնամ Յանձնաժողովի ջանքերով կարելի եղած է Աստիոքի այրիներուն գործ հայթայթելու համար գուլպայի աշխատանոցներ եւ դերձակատուն մը հաստատել: Բացուած է նաեւ առանձին փոքրիկ խանութ մը, ուր վաճառուած են աղէտեալ այրիներու աշխատանքները⁸:

Աստիոքի կոտորածին փրկուած է ընդամէնը 6-10 հայ տղամարդ, որոնք աւելի ետք, 7 Օգոստոս 1915-ին, կառավարութեան կողմէ բանտ նետուած են որպէս աքսորի նախապատրաստութիւն⁹, աւելի ետք աքսորելու ու սպաննելու համար:

1909-ի Աստիոքի կոտորածին զոհուած են առնուազն 193 հայեր, որոնք իրենց ետին ձգած են 326 առաքելական եւ 14 անետարանական համայնքի որբեր¹⁰ եւ 68 այրիներ¹¹:

ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹԵՐԸ

Հրատարակուող փաստաթուղթերը հրատարակութեան տուած ենք նոյնութեամբ, առանց որեւէ միջամտութեան: Մեր կողմէ կատարուած յանդիմանները առած ենք անկիւնաւոր փակագիծերու մէջ []:

Փաստաթուղթերուն կցած ենք նաեւ անհրաժեշտ ծանօթագրութիւններ, ուր սակայն առանձին-առանձին չենք յիշած 1915-ին հոս յիշատակուող բնակավայրերու հայութեան վերապահուած ճակատագիրը, որովհետեւ բոլորին ալ պարագային իրավիճակը նոյնն էր՝ աքսոր, կոտորած, զինադադրին տասանորդուած վերապրողներու վերադարձ հայրենի աւան, ապա Կիլիկիոյ հայաթափումով՝ կրկին կոտորած ու վերապրողներու փախուստ հայրենի բնակավայրէն:

Ծանօթագրութիւնները չխճողելու համար, բնագրին մէջ հանդիպող հայատառ թրքերէն բառերուն թարգմանութիւնները եւս տուած ենք բառերէն անմիջապէս ետք, նոյն փակագծերուն մէջ եւ ոչ թէ ծանօթագրութիւններու ձեւով:

ԱՆՏԻՈՔ ՔԱՂԱՔԸ

Պատմական քաղաք օսմանեան Հալէպ նահանգի Աստիոք գաւառակի կեդրոնը, Հալէպի հիւսիս-արեւմուտքը, անկէ մօտ 110 քմ. հեռաւորութեան վրայ, Որոնդէս գետի ափին: Կառուցուած է Մելեկիոս առաջին Նիքադոր Կայսրին կողմէ՝ Ն. Ք.

⁸ Տեղեկագիր Այրիախնամ..., էջ 41-42:

⁹ Հայերի Յեղասպանութիւնը 1915-1916. Գերմանիայի Արարքին Գործերի Նախարարութեան Քաղաքական Արխիւի Փաստաթղթերից, Վոլֆգանգ Գուստ (Հր.), զերմաներէնէ թարգմանեց եւ հրատարակութեան նախապատրաստեց՝ Ռուզան Բորիսի Յորդանեան, Երեւան, 2008, էջ 329:

¹⁰ Կիլիկիոյ Որբախնամ Կեդր. Յանձնաժողով, Տեղեկագիր 1909 Օգոստոս 7-1910 Դեկտեմբեր 31, Կ. Պոլիս, տպագրութիւն Օ. Արզուման, 1911, էջ 89, 94:

¹¹ Սայապալեան, *սշ. աշխ.*, էջ 19:

301 թուականին: Ան կարճ ժամանակով մաս կազմած է Տիգրան Մեծի հայկական կայսրության:

Անտիոքի մէջ է որ Յիսուսի հետետորդները առաջին անգամ ստացած են «Քրիստոնէայ» անունումը:

Քաղաքը եղած է հելլենիստական մշակոյթի մեծագոյն կեդրոններէն մէկը, իսկ աւելի ետք՝ քրիստոնէութեան գլխաւոր օրրաններէն եւ 4-րդ դարուն հռովմէական կայսրութեան 4 պատրիարքութիւններէն մէկուն նստավայրը:

Տեղոյն հայերը ունեցած են Սբ. Աստուածածին եկեղեցին: Հայ աւետարանական համայնքը եւս ունեցած է իր եկեղեցին: Հայ առաքելական ու աւետարանական համայնքները ունեցած են նաեւ իրենց առանձին վարժարանները:

Տեղոյն հայութեան թուաքանակին մասին աղբիւրներու տուած թիւերը խիստ տարբեր են եւ երբեմն՝ հակասական:

Հստ Հ. Սուքիաս Էփրիկեանի, 1905-ին քաղաքը ունեցած է 23 հազար բնակիչ, որուն մօտ 5 հազարը՝ հայեր, 4 հազարը՝ յոյներ, 300-ը հրեաներ, իսկ մնացեալները՝ թուրքեր, արաբներ ու ասորիներ¹², իսկ ըստ այլ աղբիւրի, 1909-ի կոտորածներու նախօրեակին, քաղաքը ունեցած է 800 հայ բնակիչ¹³, իսկ ըստ ուրիշի մը՝ 100 տուն հայ¹⁴:

Կտորածներէն ետք, 1911-ին, հոն կային ընդամենը 41 տուն՝ 206 հայեր¹⁵:

Անտիոքի գաւառակը 1939-ին, ֆրանսեւթրքական համաձայնագրով, Ալեքսանտրէթի ամբողջ գաւառին հետ, Սուրիայէն խլուելով բռնակցուած է Թուրքիոյ:

* * *

1 –

Անտիոքի Ազգային Վարժարանի ուսուցիչ Աւետիս վարժապետ Ապագաեանի նամակը Սահակ Քինյ. Մոմճեանին՝ Անտիոքի կոտորածին եւ վերապրող այրիներու եւ որբերու դրութեան մասին

1909 Մայիս 5, Անտիոք

Արժանապատիւ

Տէր Սահակ քինյ. Մոմճեան¹⁶

¹² Հ. Ս. Էփրիկեան, *Պարկերազարդ Բնաշխարհիկ Բառարան*, Ա. հատոր, Բ. տիպ, Վենետիկ-Սբ. Ղազար, 1903, էջ 220:

¹³ Թէրզեան, *նշ. աշխ.*, էջ 256:

¹⁴ Իսկէնտէրեան, *նշ. աշխ.*, էջ 24:

¹⁵ Գուշագճեան-Մատուտեան, *նշ. աշխ.*, էջ 850, Մովսէս Վրդ. Ոսկերիչեանի պատրաստած վիճակագրութիւնը:

¹⁶ Ծնած է Այնթապ 1867-ին: 1888-ին ասորուած է տեղոյն Վարդանեան վարժարանը, որմէ ետք շրջան մը պաշտօնավարած է նոյն վարժարանին մէջ, ապա ստանձնած Քիլիսի «Արուսեակ» վարժարանի տնօրէնութիւնը: Եղած է Այնթապի առաջին հնչակեան բջիջի անդամ: Քահանայ ձեռնադրուած է 1900-ին: Կարճ ժամանակ քահանայագործած է Այնթապ, տարի մը Ալեքսանտրէթ, ապա երկար տարիներ՝ Քիլիս:

1909-ի Կիլիկեան կոտորածներէն ետք, Սահակ Բ. կաթողիկոսի կողմէ ամժամաբար դրկուած է Անտիոք եւ Սուէտիոյ աղէտեալ հայ գիւղերը, ուր մնացած է քանի մը ամիս: Յեղասպանութեան

Անշուշտ մեր գլխուն եկած աղետները եւ Տ. Արսէնին¹⁷, Տ. Արմենակին¹⁸ ցաւալի մահերն ալ լսեցիք, մեռնողները մեռան գացին, սակայն հիմա աւելի կարեւոր եւ աւելի [մտահոգութիւն] պատճառող գործը սա է որ այսչափ որբերը եւ այրիները ի՛նչ պիտի ըլլան, ինչպէ՛ս պիտի ապրին, եւ առանց էրիկի այս թուրքերով շրջապատուած հայոց թաղին մէջ ինչպէ՛ս պիտի նստին: Ըսենք թէ որբերը որբանոցները կրնան տեղաւորուիլ, սակայն մայրե՛րը, արդեօք կարելի չէ՞ որ տեղդ մի քանի այս տեղացի ընտանիքներէն հաստատուին եւ հոս ապրին¹⁹: Ուրիշ հարցում մը, տեղդ կը գտնուի 30 կամ 40 մարդ որ այս որբերէն որդեգիր ընեն իրենց: Կառապան քիլիսցի Արթին Չափրասեանին հետ խօսեցանք, ինք յոյս յայտնեց թէ այսչափ ընտանիքներ կը գտնուին որ այս որբերը տեղաւորուին, հոս գրեթէ էրիկ մարդ չը մնաց, ազգը փճացաւ, մեր յոյսը մեռնողներուն զաւակներուն, այդ անմեղ մանուկներուն վրայ էր եւ կ'ըսէինք թէ ասոնք իրենց հօրը տեղը կը բռնեն, եւ մեր եկեղեցիին, ժողովուրդին թիւը ապագային կը լրացնեն, սակայն ցաւալի է որ մեր այս ցաւին մէջ, ուրիշ վիշտ մ'ալ աւելցաւ, ամէն կողմանէ մարդորսորդներ շրջապա-

տարիներուն, Հալէպ հասնելով, հիմնած է որբանոց-այրիանոց մը, բայց շատ չանցած վախճանած է Հալէպի մէջ, 22 Սեպտեմբեր 1915-ին (Գրիգոր Պողարեան, *Այնթապականք*», Բ. հատոր, *Մահարձան*, Պէյրութ, տպարան Ատլաս, 1974 (տիտղոսաթերթին վրայ՝ 1975), էջ 135-138, Գեորգ Ա. Սարաֆեան (աշխատասիրեց ու խմբագրեց), *Պարմիթիւն Այթէպի Հայոց*, հրատարակութիւն Ամերիկաբնակ Այնթապցիներու Միութեան, Ա. հատոր, Լոս Անճելըս, Գալիֆորնիա, 1953, էջ 466-467):

¹⁷ Նկատի ունի Մեծի Տանն Կիլիկիոյ միաբաններէն Տէր Արսէն շուշտակ վարդապետ Յարութիւնեանը:

Ծնած է Այնթապ, 1864-ին: Աշխարհական անունով՝ Գրիգոր: Հետեւած է ծննդավայրի Ամերիկեան գոլէճի դասընթացքներուն, իսկ բարձրագոյն ուսումը ստացած է Մարաշի Աստուածաբանական ճեմարանէն: Ուսուցչական պաշտօն վարած է Այնթապի Վարդանեան եւ Աղենական կրթարաններուն մէջ: 1896-ին, Ուրֆայի մէջ քահանայ ձեռնադրուելով, մօտ 4 տարի ծառայած է Այնթապ, Էհնէշ, Ճիպլի ու Հալէպ:

1903-1904 եղած է Հալէպի առաջնորդական փոխանորդ, միաժամանակ դասաւանդած է տեղոյն Ազգային Ներսէսեան վարժարանէն ներս:

Երեցկեանց մահէն ետք, 20 Յունուար 1909-ին, Սոյն Մայրավանքին մէջ, Սահակ Բ. Խապայեան Կաթողիկոսէն օծուած է շուշտակ վարդապետ ու նշանակուած՝ Անտիոքի առաջնորդական տեղապահ: Նոր պաշտօնատեղին հասնելէ շատ կարճ ժամանակ անց՝ 6/19 Ապրիլ 1909-ին, սպաննուած է եկեղեցիին մէջ, կիլիկեան կոտորածներու ընթացքին: Թուրք խուժանը, իր ու իր հետ նահատակուած երկու եկեղեցականներուն դիակները քաշկոտելով՝ պտտցուցած է Անտիոքի փողոցներուն ու շուկաներուն մէջ, հրաւիրելով ժողովուրդը որ մասնակցի կոտորածին (Թէրզեան, նշ. աշխ., էջ 255, Յուսիկ Ա. Քինյ. Սեդրակեան, Վարք Գահանայից Բերիոյ Թեմի 1824-2011, Բ. հատոր, Հալէպ, տպագրատուն Արմէն Գասպարեան, 2012, էջ 74-77):

¹⁸ Նկատի ունի Տէր Արմենակ Քինյ. Տօնաթոսեանը: Ծնած է Ալնայ Մաշկերտ գիւղը 1860-ին: Որպէս ուսուցիչ, շրջան մը պաշտօնավարած է ծննդավայրին մէջ, ապա անցած է Հալէպ: 1893-ին, Միսի մէջ քահանայ ձեռնադրուելով՝ հաստատուած է Անտիոք, ուր վարած է տեղոյն առաջնորդական փոխանորդի պաշտօնը եւ երկար տարիներ պաշտօնավարած է Ազգային վարժարանին մէջ: Եղած է Անտիոքի հնչակեան մասնաճիւղի գլխաւոր անդամներէն:

Սրբախոյզի Նահատակուած է քսանամեայ որդւոյն՝ Տիգրանի հետ, Անտիոքի Սր. Աստուածածին եկեղեցոյ մէջ: Խուժանը այրելէ ետք անոր մօրուքը, խոշտանգած ու չարչարած է գինք եւ ապա միայն սպաննած (Միհրան Մինասեան, Պատմական Անտիպ Տեղեկագիր Սը Բերիոյ (Հալէպի) Թեմի Հայութեան Մասին, տեւ. «Բանբեր Հայաստանի Արխիւների», Երեւան, 2007, թիւ 1-2 (109-110), էջ 30, Թաւուզճեան, նշ. աշխ., էջ 18):

¹⁹ Հաւանաբար նկատի ունի Քիլիս քաղաքը, ուր կը պաշտօնավարէր Մոմենան քահանայ:

տած են մեզ, գայլերու պէս, յափշտակելու եւ որսալու այդ մեր սրտի հատորիկները, սնուցանելու համար զանոնք օտար կրթութեամբ, օտար լեզուով եւ օտար ոգով, այդ որսորդները լատինք եւ բողոքականք են, կարծես թէ իրենց յարմար առիթ ըլլայ այս ժամանակը որսալու համար, ի՛նչ ընենք եւ ինչ ընենք, հայ մայրերը տգէտ են, այսչափ բանը չեն կրնար հաշիւ ընել, ուզող ըլլալուն պէս իրենց զաւակը մէկէնիմէկ կը նետեն որո ուր գիրկը ըլլայ, ահա այս շաբաթ 40 ի չափ հայ աղջիկներ տարին մեր քովէն բողոքականները Պէյրութի որբանոցը, ատանկ տեղ մը, քաղաք մը որ, ոչ հայ լեզու կը լսէ եւ կը սորվի ոչ ազգային կրթութիւն մը կ'առնէ, ոչ հայ եկեղեցիին երեսը կը տեսնէ, արաբական կեդրոն մը է, վաղը այդ որբանոցէն ելլողը, ոգով, լեզուով, սրտով պաղ արաբ բողոքական մը ըլլալով դուրս կ'ելլէ: Գոնէ Այնթապու, Ուրֆայի պէս տեղ մը ըլլար նէ գոնէ հոն հայ լեզուն կը սորվէր եւ ազգութիւնն ալ կը ճանչնար, հիմա ալ լատինները ոգի ի ձեռին կ'աշխատին մանուկներ եւ աղջիկներ ժողովելու, գրեթէ զօրով կը ստիպեն կ'առնեն ալ տալ չուզող մայրերէն, գալ շաբաթ բողոքական միսիոնարք մանչերն ալ պիտի ժողովեն տանն, վերջապէս հոս տղայ աղջիկ չը պիտի մնայ, մինչեւ երկու շաբաթ ամէնն ալ այս երկու յարանուանութեանց որբանոցները պիտի տեղաւորուին, այս բոլոր բաները Տ. Ներսէս²⁰ եւ Տ. Վահան²¹ հայրերուն քթին տակը եղան եւ կ'ըլլան ալ,

²⁰ Նկատի ունի Տէր Ներսէս Քհնյ. Թաւուզճեանը: Ծնած է Այնթապ, 1870-ին: Ուսումը ստացած է տեղոյն Ներսէսեան, ապա՝ ֆրանչիսկեաններու վարժարաններէն: Շրջան մը հետեւած է Կեդրոնական Թուրքիոյ գոլէճի դասընթացքներուն, իսկ 1901-ին մտած է Արմաշի Դպրեվանք: 1904-ին ձեռնադրուած է քահանայ եւ երկար տարիներ պաշտօնավարած է իր ծննդավայրին մէջ: Կիլիկեան կոտորածներու ժամանակ, Սահակ Բ. Կաթողիկոսին կողմէ գործուողուած է աղէտեալ շրջանները՝ Անտիոք եւ Սուլտիա, նպաստ բաժնելու: Տարի մը ետք, կրկին մեկնած է Լոյս վայրերը որպէս առաջնորդական փոխաւորող, ուր մնացած է չորս ամիս՝ մեծ ծառայութիւններ մատուցելով տեղոյն բնակչութեան:

Տեղասպանութեան տարիները անցուցած է Սուրիոյ մէջ, առաւելաբար Սալամիէ, ապա աքսորուած է Պուսէրբա: Ջինադադարին վերադարձած է ծննդավայր ու նշանակուած տեղոյն կաթողիկոսական փոխաւորող: Յիշատակելի մասնակցութիւն ունեցած է տեղոյն հերոսամարտին:

Այնթապի հայաթափումէն ետք, ապաստանած է Հալէպ, ուր քահանայագործած է մինչեւ իր եղեռական մահը՝ 5 Յուլիս 1934, երբ զոհ գացած է եղբայրասպան գնդակի (Սարաֆեան, նշ. աշխ., էջ 469-472, Պողարեան, նշ. աշխ., էջ 563-570):

Թաւուզճեան քահանայ պատահական աշխատակցութիւն ունեցած է հայ մամուլին: 1991-ին լոյս տեսած է իր օրագրութիւններու մեծարժէք հատորը՝ Տառապանքի Օրագիր խորագրով (խմբագրեց՝ Թորոս Թորանեան, Պէյրութ, 408 էջ), որ կ'ընդգրկէ անոր 1909-1933 տարիներու գրառումները, ուր արժէքաւոր տուեալներ կան կիլիկեան կոտորածներուն մասին:

²¹ Նկատի ունի Այնթապի քահանաներէն՝ Վահան Քհնյ. Կիլիսպէտեանը: Ծնած է Այնթապ, 1877-ին: Նախակրթութիւնը ստացած է ծննդավայրի Ներսէսեան եւ Աղէնական վարժարաններէն, զորս աւարտելէ ետք 1895-ին, ուսումը շարունակած է Կեդրոնական Թուրքիոյ գոլէճին մէջ ու աւարտած՝ 1899-ին: 1901-1903 հետեւած է Երուսաղէմի Ժառանգաւորաց վարժարանի դասընթացներուն, ապա վերադարձած է Այնթապ եւ 1904-ին ձեռնադրուած է քահանայ:

Կիլիկեան կոտորածներէն ետք, մեկնած է Անտիոք եւ Քեսապ՝ ջարդերէն վերապրած աղէտեալները միաթարելու եւ նպաստ բաշխելու առաքելութեամբ: Առաւելաբար իր ջանքերով է որ կառուցուած են Քեսապի մանչերու Սահակեան, եւ աղջկանց Պօղոսեան վարժարանները:

1915-ին Այնթապէն աքսորուած է Դամասկոս եւ Երուսաղէմ ու վերադարձած զինադադարին: Կիլիկիոյ հայաթափումով անցած է Գահիրէ եւ հուսկ՝ Միացեալ Նահանգներ, ուր եւ վախճանած է 5 Մարտ 1945-ին (Սարաֆեան, նշ. աշխ., էջ 477-479, Պողարեան, նշ. աշխ., էջ 676-680):

իրենք ասոր առջեւը չեն առնել²², ահա բուն կորուստը այս է մեզ համար, ըսել է Անտիոքի հայությունը բոլորովին փճացաւ, ապագայի յոյսերնիս ալ պարապը ելաւ, ասիկա Ձեր լուրջ նկատողութեան կը յանձնեմ, աջդ համբուրելով մնամ յարգանօք Աւետիս վարժապետ Ապագան²³

Յ. Գ. Եթէ զիս հարցնէք, դէպքի օրը ես Աստուծոյ նախախնամութեամբը ազատուեցայ, որովհետեւ ես դէպքէն 1 ժամ առաջ եկեղեցիէն դուրս ելած եւ ուրիշ տեղ գացած էի, եկեղեցիին մէջ գտնուող բոլոր մարդիկ սպաննուեցան, ես դուրսը գտնուելուս համար ազատուեցայ, հիմա պարապ կը պտտիմ 2 ամիսէ ի վեր: Նոյն

* * *

2 –

Վահան Քինյ. Կիլտալեանի կազմած Անտիոքի նահատակներու ընդհանուր ցուցակը՝ սպաննութեան վայրի եւ սպաննողի անուններու յիշատակութեամբ

Անտիոք եւ շրջակայից մէջ մեռնողներուն²⁴

Թիւր	անունները	Մահի տարի	սպաննուած վայրը	սպաննողին անունը
1	Աբրահամ Գ. Աւոյեան	19	Ան Չահլէթ	Ճանփօլատ օղլը ²⁵ Րճեպ [Ճանփօլատի որդին՝ Րճեպ]
2	Խանըմ, Գ. Աւոյեանի կինը	40		
3	Մարտիրոս Մ. Սերխօշեան	22	Տօրթ Այազ թաղ ²⁶ , մոմճը [մոմագործ] Ներսեսին տան մէջ	թարիզ նապրըրընը պիրատերի Ֆատըր Թիյսիւլ Օսման [Ճանապարհներու հսկիչին եղբայրը՝ Ֆատըր Թիյսիւլ Օսման]

Կիլիկեան կոտորածներէն իր յուշերը գրի առած է առանձին յօդուածով՝ Կիլիկիոյ Աղէտէն Վերջ (Վերջիշումներ) խորագրով («Տաթեւ» տարեցոյց, Դ. տարի, Հալէպ, 1928, էջ 232-240):

²² Յիշեալ զոյգ քահանայ հայրերը, Սահակ Բ. Կաթողիկոսի կարգադրութեամբ եւ այնթապցի Գեորգ Ճէպէճեանի ընկերակցութեամբ, 12 Մայիս 1909-ին Այնթապէն ճամբայ ելած են դէպի Հալէպ՝ «Անտիոքի, Քէսապ եւ շրջակայից համար նիւթական նպաստ բաշխելու եւ արկածեալ ժողովուրդը միախօսելու պաշտօնով», եւ բաւական երկար ժամանակ մնացած են այդ վայրերուն մէջ (Թատուզճեան, *նշ. աշխ.*, էջ 13):

²³ Անտիոքի Ազգային Վարժարանի ուսուցիչ: Հմուտ էր եկեղեցական երգեցողութեան:

²⁴ Ցուցակը անստորագիր է: Պատրաստուած է Յունիս 1909-ին եւ գրուած է Վահան Քինյ. Կիլտալեանի ձեռագրով: Պատրաստուած է Հալէպի Ազգային Առաջնորդարանի խնդրանքով, Սահակ Բ. Կաթողիկոսի 15 Մայիս 1909 թուակիր եւ 2435/169 թուահամար Ատանայէն գրած նամակին որպէս արդիւնք:

²⁵ Օղլը, օղլու, օղլի, թրքերէն՝ որդի:

²⁶ Այսպէս կը կոչուէր Անտիոքի հայոց թաղը: Հալէպ նահանգի տարեկան *Սալնամէ*ներու (سنة ولایت حلب - Հալէպ Նահանգի Տարեգիրք) Անտիոքի թաղերուն յատկացուած գլուխին մէջ այս թաղը յիշուած է որպէս «Տէօրթ Այազ Արմանի» («Հայկական Տէօրթ Այազ») թաղ: Հոն յիշուած են նաեւ նոյնանուն երկու այլ թաղեր՝ «Տէօրթ Այազ Մեճ» եւ «Տէօրթ Այազ Փոքր» անուններով:

4	Կարապետ Պերպերեան	54	Սօֆուլու թաղ ²⁷	Շահին օղլը Չամիտ [Շահինի որդին՝ Չամիտ]
5	Մկրտիչ Կ. Պերպերեան	28	Եկեղեցույ մեջ	Շապան Գեմիլ օղլը Քետր [Շապան Գեմիլի որդին՝ Քետր]
6	Մանուկ Կ. Պերպերեան	25	Սօֆուլու թաղ	Շահին օղլը Չամիտ [Շահինի որդին՝ Չամիտ]
7	Աննա Կ. Պերպերեան	80	Սօֆուլու թաղ	Շահին օղլը Չամիտ [Շահինի որդին՝ Չամիտ]
8	Կարապետ Քիչիկեան	40	գոյումճը Մարգարըն էվինտ [ոսկերիչ Մարգարին տան մեջ]	
9	Մարտիրոս Կիրակոսեան ²⁸	60	Տօրթ Այազ թաղ	Ալիկօ
10	Նապարթ Մ. Աբրահամեան	38	Էօմեր աղա մահալլեխինտ Ապտիլորահման էվինտ [Էօմեր աղա թաղամասը, Ապտիլորահմանի տան մեջ]	Քիլիսլի ֆելլահ ²⁹ խօճաը Ապտիլ Քատիր [քիլիսլի ֆելլահներու [արաբ գիտացիներու] ուսուցիչը՝ Ապտիլ Քատիր]
11	Մահտեյի Գերգ Մ. Աբրահամեան	64	Էօմեր աղա մահալլեխինտ [Էօմեր աղա թաղամասը]	Քիլիսլի ֆելլահ խօճաը Ապտիլ Քատիր [քիլիսլի ֆելլահներու [արաբ գիտացիներու] ուսուցիչը՝ Ապտիլ Քատիր]

²⁷ Որպէս Աստիոքի թաղերէն մէկը, յիշուած է Հալէպ նահանգի Սալխաւիներուն մէջ՝ «Սօֆիլար Իսլամ» ձեռով:

²⁸ Աստիոքի ծանօթ ազգայիններէն, որ երկար տարիներ անդամակցած է տեղոյն «Մէճիլար իտարե»ին՝ Վարչական ժողովին:

6 Ապրիլ 1909-ին, Ատանայի հայոց կոտորածին լուրերը Աստիոք հասնելէ ետք Կիրակոսեան դիմած է կառավարչատուն եւ խնդրած է որ հաւանական կոտորածին առաջըը առնուի, բայց գաւառակապետի տուած ապահովութեան խոստումներուն վրայ, եւ անոր իսկ առաջարկով, գացած է հայոց թաղը՝ Տօրթ Այազ, որպէսզի ապահովցնէ տեղոյն ժողովուրդը, բայց հոն յարձակումի ենթարկուելով՝ սպաննուած է թուրք խուժանին կողմէ: Աստիոքի գաւառակեպետը եւս գացած էր տեղոյն հայոց առաջնորդարան՝ հայերը հանդարտեցնելու. հոն գտնուած միջոցին, թուրք խուժանը պաշարած է շէնքը եւ անոր մեկնումէն ետք յարձակած է սպաննած է հոն գտնուող երեք եկեղեցականներն ու Մարտիրոս Կիրակոսեանը (Թէրգեան, *նշ. աշխ.*, էջ 255, Գուշագճեան-Մատուռեան, *նշ. աշխ.*, էջ 561):

Կոտորածի օրերուն Աստիոք գտնուած Զորա Իսկէնտերեան իր յուշերուն մէջ պատմած է, թէ ինչպէս դէպքերու սկզբնատրութեան, իր հայրը նամակով դիմած է Մարտիրոս Կիրակոսեանին եւ այլոց, որ Աստիոքէն հեռանալով ապաստանին իր մօտ, Մուսա Լեռ, գէթ մինչեւ կացութեան յստականալը, եւ թէ ինչպէս անոնք մերժած են առաջարկը՝ «առարկելով որ 6000 տնուոր քաղաքի մը մէջ 100 տուն հաշուող հայերուն մարդ ծուռ աչքով չի նայիր. անոնք կ'ամչնան հայոց վնասելէ»: Իսկէնտերեան յիշած է նաեւ, որ Մարտիրոս Կիրակոսեան սպաննուած է «ժամանակին իր գարշապարը լիզող աագակապետ Ալիգոյի կողմէ»: Ըստ անոր, Կիրակոսեան երբ քաղաքի կառավարիչին պահանջով տեղոյն հայերը ապահովեցնելու համար հայկական թաղ կ'երթայ, թաղի մուտքին յարձակման կ'ենթարկուի ու կը սպաննուի (Իսկէնտերեան, *նշ. աշխ.*, էջ 24-26):

²⁹ Ալեի արաբ երկրագործ դասակարգին տրուած ընդհանուր անուանումը: Ատանայի մէջ անոնք բնակած են առաւելաբար քաղաքի շրջակայքն ու մօտակայ պարտէզները:

12	Միքայել Գ. Մ. Աբրահամեան	22	Տօրթ Այագ թաղ	Ֆահլ իսմինտ ֆելլահ [Ֆահլ անունով ֆելլահ-արաբ գիւղացի]
13	Յակոբ Գ. Մ. Աբրահամեան	13	Տօրթ Այագ թաղ	Ֆահլ իսմինտ ֆելլահ [Ֆահլ անունով ֆելլահ -արաբ գիւղացի]
14	Մահտեսի Կարապետ Գապանճեան			
15	Յովհաննես Կիրակոսեան	50	Նարլըճա ³⁰ քօյինտ [Նարլըճա գիւղին մէջ]	Գատիր աղա վէ [եւ] Ապտիլ ճելիլ
16	Նաում	55	Ատանատա [Ատանայի մէջ]	
17	Գեորգ Գապանճը Կարապետեան	35	Տօրթ Այագտա [Տօրթ Այագի մէջ]	Նաճար [ատաղձագործ] Ահմետ, Դալազլընըն օղլը Ալի [Դալազլի որդին՝ Ալի], Ալի չավուշըն օղլը Ֆայիլ [Ալի չավուշի (ենթասպայի) որդին՝ Ֆայիլ]
18	Մահտեսի Ներսես Ղապարեան	45	Տօրթ Այագտա [Տօրթ Այագի մէջ]	քիրտ վապթիյէ [քիրտ սպա]
19	Ղապար Ն. Ղապարեան	29	խարապա արասընտա [աւերակներուն միջեւ]	Դալազլընըն օղլը Քեպպիմ ³¹ [Դալազլի որդին՝ Քեպպիմ]
20	Վանըս Ասլընեան	35	Տօրթ Այագտա [Տօրթ Այագի մէջ]	Տելի Սաիտ ³² [խենթ Սայիտ]
21	Գեորգ Ա. Աոյեան	50	ժամ գուրպիմտ [եկեղեցւոյ դարձուածքին]	
22	Ասատուր Գօճապաշեան	65	ժամտա [եկեղեցւոյ մէջ]	
23	Յակոբ Գօճապաշեան	35	Տօրթ Այագտա [Տօրթ Այագի մէջ]	
24	Կարապետ Պերպեր [սահրիջ]	25	Տեմիր Գափուտա ³³ [Տեմիր Գափույի մէջ]	Գարիլի [գարիեցի] ³⁴ հաճի Ալի
25	Մովսէս Ա. Աոյեան	36	խարապա արասընտա [աւերակներուն միջեւ]	
26	Ղալիթ Պետրոսեան	24	Տեմիր Գափուտա [Տեմիր Գափույի մէջ]	

³⁰ Աստիոքի Քուսէյր գաւառակի գիւղերէն, ըստ Հալէպ նահանգի *Սալնամա*ներուն:

³¹ Թէրզեան եւս, Քեսապի ու Աստիոքի ջարդարարներու շարքին յիշած է Քեպպիմ աղայի մը անունը (*նշ. աշխ.*, էջ 795):

³² Այլ տեղ յիշուած է «Տօրթ Աեագ մահալլեսինտէն ֆելլահ քիւնէֆէճի տելի Սաիտ [[Աստիոքի] Տօրթ Այագ թաղէն՝ քիւնէֆէ (անուշեղէնի տեսակ մը) պատրաստող՝ գիւղացի խենթ Սայիտ]» ձեւով: Ան մեղսակից է նաեւ բազմաթիւ այլ սպաննութիւններու: Աւելի վար, 25 Դեկտեմբեր 1910-ին Աստիոքէն յոռած նամակին մէջ պիտի տեսնենք, որ յիշեալը ձեռքակալուել է 101 տարուան բանտարկութեան դատապարտուելէ կարճ ժամանակ անց՝ ազատ արձակուած է բանտէն:

³³ Տեմիր Գափու՝ լեռնանցք Կիլիկիոյ մէջ, պատմականօրէն ծանօթ Ասորական դոռոց, որ կը գտնուի Ամանոսեան լեռնաշղթային վրայ, Աստիոքէն հիւսիս, Ալեքսանտրէթէն 12 քմ. հարաւարեւելք: Ունի մօտ 13 քմ. երկարութիւն:

³⁴ Գարիլէ՝ Աստիոքի Հարպիէ գաւառակի գիւղերէն, ըստ Հալէպ նահանգի *Սալնամա*ներուն: Գտնուած է Որոնդէսի հովիտին վրայ, գետէն արեւելք, Աստիոքէն 8 քմ. հարաւ:

27	Սարգիս Ա. Առյեսան	26	ժամտա [եկեղեցույ մեջ]	
28	Յակոբ Յ. Գույումճեան	30	սերայտա պօղովմը [կառավար չատան մեջ խեղդուած]	պօնճուզը վապթիլ ³⁵ [պօնճուզցի սպա], ֆելլահ Ակիլ
29	Քիրտ Չաքուր	55		
30	Սկրտիչ տօքմեճի [ճուլագործ] Խաչատուրեան	25	ժամտա [եկեղեցույ մեջ]	
31	Յակոբ-Արթին տօքմեճի [ճուլագործ] Խաչատուրեան	23	ժամտա [եկեղեցույ մեջ]	
32	Մովսէս Գըլըճճը Մանուկեան	50		
33	Եօղուն օլուզը Մանուկ [Եօղուն օլուզցի ³⁶ Մանուկ]	50	խարապա արաաընտա [աւերակներուն մեջ]	ֆելլահ
34	Այնթապը Յովհաննէս		Տօրթ Այագտա [Տօրթ Այագի մեջ]	Ալիկօ վէ հալէպի Գամտօնըն օլու [Ալիկօ եւ հալէպցի Գամտոյի որդին]
35	Ճիրճի Սեյրեկեան	38	Տօրթ Այագտա [Տօրթ Այագի մեջ]	Կենճօնըն օլու Մաճար Իպպէ [Կենճոյի որդին՝ առաղձագործ Իպպէ], հալէպի Գամտօնըն օլու [հալէպցի Գամտոյի որդին], Եօղանճընըն օլու Գավրան ³⁷ [վերմակագործի որդին՝ Գավրան]
36	Մանուկ Զապէշեան	52	Տօրթ Այագտա [Տօրթ Այագի մեջ]	Թիյսիւլ Օսման, ճան Փուլատ Եահեա վէ [եւ] Ռէճեպ
37	Գրիգոր Զապէշեան	32	Սօֆալար թաղ	Մալթանտ Սալման, Մըսթաֆանըն օլը տէլի Խալիլ [Մըսթաֆայի որդին՝ խենթ Խալիլ]
38	Մինաս Պասմաճեան	20	Սօֆալար թաղ	Կենճօնըն օլու Իպպէ [Կենճոյի որդին՝ Իպպէ], Զաճի Եուսուֆըն օլու [Զաճի Եուսուֆի որդին]

³⁵ Թաւուզճեան քահանայ 9 Յունիս 1909-ի իր օրագրութեան մէջ յիշած է այս մարդը ու ըսած է, թէ այդ օր Պատերազմական Ատեանին տեղեկագիր մը յղած են՝ «Պօնճուզու Զապթիլէի եւ ուրիշ շատ մը տաճիկներուն քով թալանուած գոյքեր գտնուելուն լուր տալով եւ անոնց տէրերուն վերադարձուիլը պահանջելով» (Թաւուզճեան, նշ. աշխ., էջ 27):

³⁶ Եօղուն Օլուզ՝ Մուսա Լեթան գիւղերէն, անոր հարաւային լանջերուն, Սվէտիայէն 10 քլմ. հիսիս:

Հայ երեք յարանաւորութիւնները գիւղին մէջ ունեցած են իրենց եկեղեցիներն ու դպրոցները: 1909-ին Եօղուն Օլուզի մէջ ջարդ չէ պատահած, բայց շրջակայ գիւղերը աշխատանքի մեկնած 49 եօղունօլուզցիներ սպաննուած են եւ 2 ուրիշներ համարուած են կորած: Գիւղէն 31 ընտանիք թալանուած եւ 25 կիներ այրիացած են (Թաւուզճեան, նշ. աշխ., էջ 22):

Առաջին աշխարհամարտի նախօրեակին, գիւղը ունեցած է շուրջ 255 հայ տուն 1233 բնակիչով, որոնցմէ 1176 հոգի 1915-ի Մուսա Լեթան ինքնապաշտպանութեան ժամանակ բարձրացած են լեռ ու փրկուած կոտորածէ (Գուլազճեան-Մատուեան, նշ. աշխ., էջ 88):

Եօղուն Օլուզը եւս 1939-ին, Ալեքսանտրէթի շրջանի Թուրքիոյ բռնակցումով, Մուրիայէն խլուելով կցուած է Թուրքիոյ:

³⁷ Աւելի վար, 25 Դեկտեմբեր 1910 թուակիր նամակին մէջ պիտի տեսնենք, որ յիշեալը ձերբակալուելէ ետք փախած է հիւանդանոցէն եւ զինք «ոչ փնտռող կայ ոչ խնդող»:

39	Յովհաննես Տեր Աբրահամեան	35	Գրրրգ Խանտա [Գրրրգ Խանի մէջ]	
40	Կարապետ Տեր Աբրահամեան	32	Ժամտա [Եկեղեցւոյ մէջ]	Չէքի խոճա, Ալի չավուշ [Ենթասպայ], Յասան
41	Սարգիս Գ. Խանճեան	23	Մա'շուգտ ³⁸ [Մա'շուգտի մէջ]	Թեննիմին ուշագլար [Թեննիմի պալատները]
42	Եօղուն օլուզը Յովհաննես Մաթոսեան	35	Պետտիտ ³⁹ [Պետտիտի մէջ]	Նուրի արա
43	Եագուպիէ ⁴⁰ [Եագուպիէցի] Աւետիս	20	Մա'շուգտ [Մա'շուգտի մէջ]	
44	Յովհաննես Մ. Պասնաճեան	50		
45	Քեսապը Պօղոս	35	Պետտիտ [Պետտիտի մէջ]	
46	Իսա Գունտազճեան	40	Տօթթ Այագտա [Տօթթ Այագի մէջ]	Պերպեր Խուրշիտին օլու Պեհան [սափորիչ Խուրշիտի որդին Պեհան], Ճան Փօլատըն իքի օլու [Ճան Փօլատի երկու որդիները]
47	Ալեքսան Գունտազճեան	19	Տօթթ Այագտա [Տօթթ Այագի մէջ]	Պերպեր Խուրշիտին օլու Պեհան [սափորիչ Խուրշիտի որդին Պեհան], Ճան Փօլատըն իքի օլու [Ճան Փօլատի երկու որդիները]
48	Դաւիթ Չըպըզճեան	37	Ժամ գուրպիտ [Եկեղեցւոյ դարձուածքին]	Գուսեյր Մուրետի, չըպըզըն տօնը [ծխափող վաճառող տօնը], Յաճի Ապտօ
49	Լեւոն Դաւիթեան	26	Տօթթ Այագտա [Տօթթ Այագի մէջ]	Համտտօշին օլու [Համտտօշի որդին]
50	Լուսֆի Դաւիթեան	20	Տենիթ Գափուտա [Տենիթ Գափուտի մէջ]	
51	Սարգիս Մոնճեան	39	Ժամ գուրպիտ [Եկեղեցւոյ դարձուածքին]	Ալի չավուշ [Ենթասպայ Ալի], Տէլի Սաիտ [Խենթ Սայիտ], Ֆաիլ
52	Պետրոս Պօղոսեան	39	քտփիի պաշընտա [Կամուրջի գլխուն]	թքքենին խըտնթճիսի Խէլէֆ [աղօթատեղիի ծառան Խէլէֆ], Չէլթիկին օլու [Չէլթիկի որդին]
53	Աւետիս Քիչիկճիկեան	40	Ժամ գուրպիտ [Եկեղեցւոյ դարձուածքին]	հալէպի Հանտօնըն օլու [հալէպի Հանտոյի որդին], թենթեճի Ֆատըլ [թիթեղագործ Ֆատըլ]
54	Մահտեսի Փանօ Պարնագըրպեան	70	Տօթթ Այագտա [Տօթթ Այագի մէջ]	գասսապ Ալի չավուշ [մսավաճառ ենթասպայ Ալի]

³⁸ Մա'շուգէ կամ Մա'շուգու՛ թրքարնակ գիւղ Որոնդէսի հովիտին մէջ, գետի ձախ ափին, Անտիոքէն 6 քլմ. հիւսիս:

³⁹ Պէտտիտ՝ Անտիոքի Հարպիէ գաւառակի գիւղերէն, ըստ Հալէպ նահանգի *Մայնամ*ներուն:

⁴⁰ Եագուպիէ՛ հայարնակ գիւղ օսմանեան Մուրիոյ Հալէպ նահանգի Հալէպ գաւառի Ճըքըր Շուրուր գաւառակին մէջ, Ճըքըր Շուրուր արանէն 17 քլմ. հիւսիս:

Ունեցած է Սր. Թորոս շատ հին եկեղեցին եւ Սր. Աննա (Սր. Գեորգ) եկեղեցի-ովստատեղին:

Ըստ Մովսէս Վրդ. Ոսկերիչեանի կազմած մարդահամարին, գիւղը 1911-ին ունեցած է 152 տուն հայ՝ 778 անձ (Յակոբ Չոլաքեան, Անտիոքի Մերձակայ Ռուճի Հովիտի Հայերը, Անթիլիաս, 2006, էջ 104-105):

Գիւղի հայութեան մէկ կարեւոր մասը 19-րդ դարու երկրորդ կիսուն յարած է լատինականութեան: Զոյգ համայնքներն ալ ունեցած են իրենց դպրոցները: Ան որպէս հայարնակ գիւղ՝ ցարդ կը պահէ իր գոյութիւնը:

55	Մահտեսի Սարգիս Պարմագուրչեան	35	Տօթթ Սյագտա [Տօթթ Սյագի մեջ]	Տիպալի Խելէֆ
56	Կարապետ Քիւչիկճիկեան	35	Ժամ գուրպինտ [Եկեղեցոյ դարձուածքին]	սալգինի [սալգինցի] ⁴¹ Մըսթաֆա, Շեհաս Սենկեր
57	Մուսա ճանսըչեան	50	Գըրըզ Խանտա [Գըրըզ Խանի մեջ]	
58	Ժամկոչ Կաճի Յակոբ Ունճը Մանուկեան	60	Ժամտա եագմըշար [Եկեղեցոյ մեջ այրած են] ⁴²	
59	Ժամկոչ օղլու Նշան [Ժամկոչի որդին՝ Նշան]	35	Պետկիտ [Պետկիտի մեջ]	Ալի Պապանըն օղլը Նուրի [Ալի Պապայի որդին՝ Նուրի]
60	Յարութին Սըրըզեան	65	Չիվետ Փաշա մասմանասընտա [Չիվետ փաշայի օճառի գործարանին մեջ]	Հաճի Մապլունըն օղլու [Հաճի Մապլունի որդին]
61	Պօղոս Յ. Սըրըզեան	54	Չիվետ Փաշա մասմանասընտա [Չիվետ փաշայի օճառի գործարանին մեջ]	Ասֆուրըն օղլու Քելլեճի [Ասֆուրի որդին՝ Քելլեճի]
62	Եօղուն օլուզը [Եօղուն օլուզցի] Մուսա Սողոմոնեան	28	Չիվետ Փաշա մասմանասընտա [Չիվետ փաշայի օճառի գործարանին մեջ]	Ասֆուրըն օղլու Քելլեճի [Ասֆուրի որդին՝ Քելլեճի]
63	Մարթա Ղարիպ Կարապետեան		Չիվետ Փաշա պաղչեսինտ [Չիվետ փաշայի պարտեպին մեջ]	
64	Պետրոս Մաթոսեան	22	Պետկիտ [Պետկիտի մեջ]	Հաճի Նուրի
65	Յովհաննես Մաթոսեան	20	Պետկիտ [Պետկիտի մեջ]	Հաճի Նուրի
66	Պետրոս Դ. Մուսաեան	35	Պետկիտ [Պետկիտի մեջ]	Հաճի Նուրի
67	Սարգիս Դ. Մուսաեան	32	Թօրըլըտա ⁴³ [Թօրըլըի մեջ]	Հաճի Րաղըպըն օղլու [Հաճի Րաղըպի որդին]
68	Լեւոն Փախրաճեան	35	Տօթթ Սյագ	

⁴¹ Սալգին՝ պատմական քաղաք Սուրիոյ հիւսիս-արեւմուտքը, Հարէն գաւառին մէջ, Հարէն քաղաքէն 11 եւ Հալէպէն 80 քլմ. հարաւ-արեւմուտք, Որոնդէս գետի ափին: Ծաղկուն եղած է հռովմէացիներու եւ բիզանդացիներու շրջանին: Շրջապատուած է ձիթենիի անհամար ծառերով (المعجم الجغرافي للقطر العربي السوري - Սուրիական Արաբական Հանրապետութեան Աշխարհագրական Բառարան, արաբերէն լեզուով, հրատարակութիւն Ջիստուրական Ուսումնասիրութիւններու կեդրոնի, Դամասկոս, Գ., 1992, էջ 645-646): 19-րդ դարավերջին ու 20-րդ դարասկզբին ունեցած է հայկական փոքրաթիւ գաղթօճախ:

⁴² Թաուզճեան Քինյ. ես կը հաստատէ, որ ժամկոչը սպաննել է եռք՝ այրած են անոր մարմինը (Թաուզճեան, *աշ. աշխ.*, էջ 26):

⁴³ Թօրոսը, Թօրոսիք կամ Թօրոսեանք՝ գիտ՝ Մարաշ անկախ գաւառի Ջէթուն գաւառակին մէջ, Արեգին գիւղին մօտակայքը (Թ. Խ. Յակոբեան, Ստեփան Տ. Մելիք-Բալշեան, Յ. Խ. Բարսեղեան, *Հայաստանի եւ Յարակից Շրջանների Տղանունների Բառարան*, Երեւանի Պետական Համալսարանի հրատարակչութիւն, Բ. հատոր, Երեւան, 1988, էջ 478):

69	Պօղոս Պասանճեան	57	Տօրթ Այագ	Քէլքօնըն ուշագլարը [Քէլքօնի պաւակները], Իզլէթ
70	Մահտեսի Պօղոս Մերմերեան	45	Տօրթ Այագ	Ալի չավուշ [Ենթասայայ Ալի]
71	Ժամկոչ օղլու Պետիր [Ժամկոչի որդին՝ Պետիր]	60	Տօրթ Այագ	
72	Սիբայէլ Սասունցի	28	Կիլլի պաղչետ [վարդերու պարտեպին մէջ]	Ֆէլլահ [գիրդացի] Գասայ Ալի, Ապու Սըրտի
73	Մահտեսի Սարգիս Տօքմեճեան	40	Տօրթ Այագտա [Տօրթ Այագի մէջ]	Գաշըզընըն օղլու Տուրմուշ [դգալագործի որդին՝ Տուրմուշ], հալվաճը Սախտին օղլու Արապ Պետտան [հրուշավաճառ Սախտի որդին՝ Արապ Պետտան], միթելլի [կտակակատար-խնամակալ] Իսա էֆենտի
74	Մովսէս Ս. Տօքմեճեան	15	Տօրթ Այագտա [Տօրթ Այագի մէջ]	Գաշըզընըն օղլու Տուրմուշ [դգալագործի որդին՝ Տուրմուշ], հալվաճը Սախտին օղլու Արապ Պետտան [հրուշավաճառ Սախտի որդին՝ Արապ Պետտան], միթելլի Իսա էֆենտի
75	Պօղոս Խաչոյեան	40	Տօրթ Այագտա [Տօրթ Այագի մէջ]	
76	Խաչատուր Պ. Խաչոյեան	17	Տօրթ Այագտա [Տօրթ Այագի մէջ]	
77	Մարտիրոս Թիթիմնճի Աւետիսեան	40	Տօրթ Այագտա [Տօրթ Այագի մէջ]	Ալի չավուշ [Ենթասայայ Ալի], տէլի Սախտ [խենթ Սախտ], ճան Փօլատ Եահիտ, Քէլլեճինն օղլու [Քէլլեճինն որդին]
78	Մարիան Թիթիմնճի Աւետիսեան	3	թփիլէնիք Եօլտի [ոտնահարուելով մեռալ]	
79	Սարգիս Յակօբ Քիչիկեան	23	Սօֆուլար մահալլէսին[տա] [Սօֆուլար թաղին մէջ]	Հաճի Ալի սինսար օղլը Տրովիշ, Ահմետին օղլը Խօճա
80	Մահտեսի Մելքոն Յովհաննէս Չափարեան	45	Ժամտա [Եկեղեցոյ մէջ]	Քէօր [կոյր] Չէքրիյէ, Տիփանին օղլու Սելիմ վէ գայնը [Տիփանի որդին՝ Սելիմ եւ տագրը]
81	Մովսէս Մ. Եուսուֆեան	35	Տօրթ Այագտա [Տօրթ Այագի մէջ]	Թօփրագընըն օղլը Էմին [հողագործի որդին Էմին], Ղեստի խօճանըն օղլու Չէքի վէ ճըմէլի Շապան [ղեստցի ուսուցիչի որդին՝ Չէքի եւ ճըմէլի Շապան]
82	Արմենակ Սասունլը [Արմենակ սասունցի]	33	խարապա արասընտա [աւերակներուն միջեւ]	Հաճի Ավնի
83	Հաճի Չաքուր	40	Ժամ գուրպինտ [Եկեղեցոյ դարձուածքին]	Չէքի Խոճա
84	Յովհաննէս Խանճեան	36	Տօրթ Այագտա [Տօրթ Այագի մէջ]	Հաճի Հիւսէյն գօստուրաճը [կօշկակար]
85	Հաճի Արթին Պէլլէլի	70	Սուլթա	
86	Աստուր Գոյունճը Աբոյեան	50	Ժամ գուրպինտ [Եկեղեցոյ դարձուածքին]	

87	Մովսես Պրպրե Գեռեան	28	Գուրիշտ ⁴⁴ [Գուրիշի մէջ]	Փարմագարզ Դաճի Մուհամետ
88	Ասատուր Գեռեան	19	Նարլըճա եօլընտա [Նարլըճայի ճանապարհին]	մա'շուգէլի ֆէլլահ Թեննինին ուշագլարը [մա'շուգէցի ֆէլլահ Թեննինին որդիները]
89	Եագուպ Դերկէ Օղլը [Դերկէի որդի' (Դերկէեան) Եագուպ- Յակոբ] ⁴⁵	50	Նարլըճա եօլընտա [Նարլըճայի ճանապարհին]	
90	Քիւչիկեան Գեորգ	55	Պետէլիտ [Պետէլիի մէջ]	Նուրի աղա
91	Յարութիւն Դաիթեան	40	Նարլըճա	Չուլաղըն օղլը Մուհամետ [Չուլաղի որդին' Մուհամետ]
92	Ճուհար Դայրապետին գըզը [Ճուհար դուստր' Դայրապետի]	20	Նարլըճա	Չուլաղըն օղլը Մուհամետ [Չուլաղի որդին' Մուհամետ]
93	Յովհաննէս	2 այլըզ [ամսա- կան]	Նարլըճա	Չուլաղըն օղլը Մուհամետ [Չուլաղի որդին' Մուհամետ]
94	Սիմա	65	Նարլըճա	Չուլաղըն օղլը Մուհամետ [Չուլաղի որդին' Մուհամետ]
95	Վանըս (չօլագ)	25	Նարլըճա	Չուլաղըն օղլը Մուհամետ [Չուլաղի որդին' Մուհամետ]
96	Յակոբ Դաշիշեան	55	Նարլըճա	Սէր օղլան օղլը Սէյօ
97	Քեսապը Պետիր	55	Նարլըճա	Նասիպին գարընտաղը [Նասիպին եղբօրորդին]
98	Շամօ (որդին)	25	Նարլըճա	Ատիլէնին օղլը [որդին] Խէլիլ
99	Քեսապը [քեսապցի] Ճիրճիեան Շամօ	20	Քիտճիկտ ⁴⁶ [Քիտճիկի մէջ]	Դաճի Ապտօ
100	Քեսապը Պաղտասար օղլը Սէրգօ [քեսապցի Պաղտասարի որդի' Սէրգօ]	50	Նարլըճա	Խալիտ աղա
101	Քեսապը Պետիրին օղլը Դանէս [քեսապցի Պետիրի որդի' Դանէս (Յովհաննէս)]	20	Նարլըճա	Խալիտ աղա վէ [եւ] Նասիֆ
102	Վանէս Կիրակոսեան	50	Նարլըճա	Գատիր աղա վէ գարընը [Գատիր աղան եւ կինը], Ապտի Ճիլի, շէյս

⁴⁴ Գուրիշ: Հաւանաբար վերեւ յիշատակուած Աստիոքի Հարպիէ գաւառակին Գարիէ գիւղն է:

Թաւուզճեան քահանայ, 24 Մայիս 1909 թուականի իր օրագրութեան մէջ նշած է, թէ այդ օր մինչեւ կէսօր գրուցած է այդ գիւղի բնակիչ ընտանիքի մը անդամներուն հետ, որոնք դէպքին կրօնապիտիւ եղած էին. ապա անեցուցած է, թէ «քաջալերելով ազատեցինք զիրենք» (նշ. աշխ., էջ 21):

⁴⁵ Թաւուզճեան քահանայ 6 Օգոստոս 1910 թուականի իր օրագրութեան մէջ յիշեալ անձի դստեր մասին ձգած է այսպիսի յիշատակութիւն. «...Նաեւ պասկէցի գէթունցի Տէր Մովսէսեան Եգեկիէլը խըղըրպէկէն Հէրկէլ Եագուպի աղջկան՝ Գոհարի հետ, որուն հայրը Նարլըճայի մէջ ջարդուած եւ մայրն ալ բնական մահով մեռած ըլլալուն, իր այրի քրոջ հետ բոլորովին անօգնական մնացած էին: Ասոնց պիտի տամ եօթը ոսկի եւ այրի քոյրն ալ իրենց հետ միասին պիտի դրկեն Ջէյթուն, 8 ոսկի դրամօժիտով» (Թաւուզճեան, նշ. աշխ., էջ 42):

⁴⁶ Քիտճիկ՝ Մուսա Լեւրան մօտակայ թրքաբնակ գիւղ, որուն փոքրաթիւ մուսալեոցի հայ բնակիչները գոհ գացին 1909-ի կոտորածներուն (Գուշագճեան-Մատուռեան, նշ. աշխ., էջ 300):

103	Եօղուն օլուգլու Սարգիս [Եօղուն օլուգցի Սարգիս]	50	Տօրթ Այագ	
104	Կարապետ Գըլըճճեան	65	Տօրթ Այագ	Պերպեր Խալիտին եիկենը Պեհտան [սափրիչ Խալիտի քրոջ որդին՝ Պեհտան]
105	Մահտեսի Արահամ Գըլըճճեան	33	Ժամ գուրպինտ [եկեղեցւոյ դարձուածքին]	պիր վապթիւ [սպայ մը]
106	Յարութին Հապէշեան	48	Ժամ գուրպինտ [եկեղեցւոյ դարձուածքին]	նաճար Իպպէ, գոնտուրաճը Հաճի Հիսէյն, պերպեր Հաճի Ալի [ատաղձագործ Իպպէ, կօշկակար Հաճի Հիսէյն, սափրիչ Հաճի Ալի]
107	Պօղոս Գըլըճճեան	60	Ժամ գուրպինտ [եկեղեցւոյ դարձուածքին]	նաճար Իպպէ, գոնտուրաճը Հաճի Հիսէյն, պերպեր Հաճի Ալի (հիւլեր) [ատաղձագործ Իպպէ, կօշկակար Հաճի Հիսէյն, սափրիչ Հաճի Ալի (երեքով)]
108	Խաթուն Քէօր Սարգիսեան	40	Տօրթ Այագ	քէօր տուտունըն կիւվէկիսի Ահմետ վէ Հիսէյն [կոյր հօրաքրոջ փեսան՝ Ահմետ եւ Հիսէյն]
109	Գաբրիէ Աբիկեան	18	Ժամտա [եկեղեցւոյ մէջ]	Ալի չավուշըն օղլը Քամէլ, տէլի Սահտ [Ալի չավուշի (ենթասպայի) որդին՝ Քամէլ, խենթ Սայիտ]
110	Միսակ Թասլագեան	19	Ժամտա [եկեղեցւոյ մէջ]	Ալի չավուշըն օղլը Քամէլ [Ալի չավուշի (ենթասպայի) որդին՝ Քամէլ]
111	Աննա Հապէշեան	55	Օսմանիէ մահալլէսինտ ⁴⁷ [Օսմանիէ թաղին մէջ]	
112	Վիգթօր	13	Օսմանիէ մահալլէսինտ [Օսմանիէ թաղին մէջ]	
113	Մահտեսի Արահամ Գունտագճեան	48	Ժամտա [եկեղեցւոյ մէջ]	
114	Կարապետ Գունտագճեան	15	Ժամտա [եկեղեցւոյ մէջ]	
115	Սերոբ էֆ. Գըլըճճեան	40	Ժամ գուրպինտ [եկեղեցւոյ դարձուածքին]	
116	Գեորգ Գըլըճճեան	22	Տօրթ Այագտա [Տօրթ Այագի մէջ]	քէլ [ճաղատ] Եուսուֆ
117	Մահտեսի Սարգիս Աբգարեան	55	Տօրթ Այագտա [Տօրթ Այագի մէջ]	
118	Մահտեսի Ջաքար Պասմաճեան	48	Տօրթ Այագտա [Տօրթ Այագի մէջ]	նալպանտ Գարա Չէքի
119	Աւետիս Պասմաճեան	20	Տօրթ Այագտա [Տօրթ Այագի մէջ]	Հալէպի Հանտօնըն օղլու [հալէպցի Հանտոյի որդին]
120	Յարութին Յովհաննէս Գապանճեան	40	Ժամտա [եկեղեցւոյ մէջ]	Ալիքօ, Հավրան չավուշ [ենթասպայ Հավրան], Եօրղանճընըն օղլու [վերմակագործին տղան]
121	Աննա Յովհաննէս Գապանճեան	37	Ժամտա [եկեղեցւոյ մէջ]	

⁴⁷ Օսմանիէ՝ Անտիօքի թաղերէն: Յիշուած է Հալէպ Նահանգի տարեկան Սախաախներու Անտիօքի թաղերու ցուցակին մէջ:

122	Աւետիս Մ. Պետիր Պասնաճեան	27	Տօթթ Այագտա [Տօթթ Այագի մեջ]	
123	Գեորգ Անթիքեան	40	Կիլլի պաղչտ [վարդերու պարտեւին մեջ]	սարը քէ Գատիր [շէկ ճաղատ Գատիր]
124	Սարգիս Նալբանտեան	55	Ատանատա [Ատանայի մեջ]	
125	Աբգար Ս. Նալբանտեան	17	Մ'ա'շուգտ [Մա'շուգիի մեջ]	
126	Առաքել Տեր Ղապարեան		Ա'վլենտ ⁴⁸ [Ա'վլենի մեջ]	
127	Տիգրան Ա. Նալբանտեան	23	Ուլուն չարշուտա [Ուլուն (երկար) շուկային մեջ]	պերպեր [սափրիչ] Չեքի, Յաճի Սուհամնետ
128	Ենուք Տիբեւան	22	Տօթթ Այագ	Նալբանդ Սալմանըն օղլը Շաքիր [պայտագործ Սալմանի որդին Շաքիր]
129	Ղալիթ Տըվանեան	35	Կիլլի պաղչտ [վարդերու պարտեւին մեջ]	ճեմիլի օղլը քեօր Իսմայիլ [ճեմիլի որդի՝ կոյր Իսմայիլ]
130	Քեսապլը [քեսապի] Խաչեր	38	Քետճիկտ [Քետճիկի մեջ]	Շըլսերին օղլը Ալի [Շըլսերի որդին՝ Ալի], պըչըրճը Յասան
131	Իլիաս ղընճեւի ⁴⁹ [ղնճեւիցի Իլիաս]	40	Պարպարընտա [Պարպարինի մեջ] ⁵⁰	պըչըրճը Յասան
132	Առաքել Սուրատեան	37	Ա'վլենտ [Ա'վլենի մեջ]	
133	Յակոբ Տեր Ղապարեան	70	Ա'վլենտ [Ա'վլենի մեջ]	
134	Յովհաննես Պերֆոյեան	37	Ա'վլենտ [Ա'վլենի մեջ]	
135	Սովսես Չեթինեան	40	Ա'վլենտ [Ա'վլենի մեջ]	

⁴⁸ Ա'վլենտ: Հալէպ նահանգի Սալսամէներուն մէջ, Աստիոքի Քարամուրթ գաւառակի գիւղերու շարքին յիշուած է «Ալլենտի» անունով գիւղ մը, որ հաւանաբար այս գիւղը եղած ըլլայ: Կը գտնուի հովիտի մը մէջ, Աստիոքէն 25 ըմ. հարաւ (*Սուրիական Արաբական... Բ.*, 1992, էջ 125):

⁴⁹ Ղընճեւի՝ հայաբնակ գիւղակ Սուրիոյ Լաթաքիա նահանգին մէջ, Քեսապէն հարաւ-արեւելք, հայկական Արամօ գիւղին մօտակայքը, Քանսապա գիւղաքաղաքէն 15 ըմ. հարաւ-արեւմուտք: 1911-ին ունեցած է 72 տուն՝ 392 հայ բնակիչ (Գրիգոր Տունկեան, *Նիսթեր Լաթաքիոյ եւ Շրջակայքի Հայ Ազգաբնակչութեան Պատմութեան*, Հալէպ, 1983, էջ 10), որոնցմէ շատեր զոհ գացած են 1915-ի Մեծ Եղեռնին:

Գիւղը ունի Սք. Գեորգ հայկական փոքրիկ եկեղեցի մը:
Տեղոյն հայոց խօսակցական լեզուն եղած է արաբերէնը: Ղընճեւիէն որպէս հայաբնակ գիւղ ցարդ կը պահէ իր գոյութիւնը:

⁵⁰ Պարպարին կամ Պարպարուն՝ Աստիոքի Քարամուրթ գաւառակի գիւղերէն, որ ենթակայ էր Խըտըր Պէկ գիւղախումբին, Ռոնդէսի արուակներէն մէկուն ափին, Մուսա Լերէն արեւելք եւ Աստիոքէն հիւսիս-արեւմուտք, անկէ 10 ըմ. հեռաւորութեան վրայ:

Կիլիկեան կոտորածներու ժամանակ այս գիւղին մէջ սպաննուած են քանի մը մուսալեոցի հալ-յեր (Գուշագճեան-Մատտոնեան, *նշ. աշխ.*, էջ 300):

136	Յակոբ Չաշէշեան	40	Ժամ գուրպիւնտ [Եկեղեցւոյ դարձուածքին]	Ֆելլահ Ալի չավուշ, տէլի Սախտ, գասապ Իսկէնտը ⁵¹ [Ֆելլահ Ենթասայյ Ալի, Խենթ Սախտ, մսավաճառ Իսկէնտը]
137	Յովհաննէս Չաշէշեան	12	Ժամ գուրպիւնտ [Եկեղեցւոյ դարձուածքին]	Պահրիմին օղլը Խէլէֆ [Պահրիմի որդին Խէլէֆ]
138	Աւետիս Չաշէշեան	9	Ժամ գուրպիւնտ [Եկեղեցւոյ դարձուածքին]	Պահրիմին օղլը Շէհուր [Պահրիմի որդին Շէհուր]
139	Մարտիրոս Չաշէշեան	30	Տօրթ Այագտա [Տօրթ Այագի մէջ]	Չասան վէ գասապ Իսկէնտը [Չասան եւ մսավաճառ Իսկէնտը]
140	Քէլ Գերգ	45	Խարապա արասընտա [աւերակներուն միջեւ]	Չաճի Ավնի
141	Մահտեսի Պետրոս Պասմաճեան	50	Տօրթ Այագտա [Տօրթ Այագի մէջ]	Չիվէտ փաշանըն օտապաշըր [Չիվէտ փաշայի [իջեանատան] սենեկապետը]
142	Աւետիս Պասմաճեան	28	Տօրթ Այագտա [Տօրթ Այագի մէջ]	Ճանփօլատըն օղլը Րճեայ [Ճանփօլատի որդին՝ Րճեայ], Եախիտ
143	Մովսէս Պասմաճեան	40	Ճեպէֆ փունարընտա [Ճեպէֆ աղբիւրին մէջ]	
144	Յարութիւն գոյումճը [ոսկերիչ] Արոյեան	58	Տօրթ Այագտա [Տօրթ Այագի մէջ]	մըսըրլը Ահմէտին օղլը Չաճի Ապտօ [Եգիպտացի Ահմէտի որդին՝ Չաճի Ապտօ]
145	Սառա Մ. Արթինեան	57	Տօրթ Այագտա [Տօրթ Այագի մէջ]	
146	Չեթում Մ. Արթինեան	19	Տօրթ Այագտա [Տօրթ Այագի մէջ]	
147	Լեւոն Մ. Արթինեան	25	Քիչիք Օսման խանընտա [Քիչիկ (Պլտիկ) Օսման իջեանատան մէջ]	մըսըրլը Ահմէտին օղլը Չաճի Ապտօ [Եգիպտացի Ահմէտի որդի Չաճի Ապտօ]
148	Յակոբ Թիւքեանճըեան	50	Ժամտա [Եկեղեցւոյ մէջ]	թօփրագճընըն օղլը Եմին [հողագործի որդին՝ Եմին]
149	Աբրահամ Թիւքեանճըեան	20	Ժամտա [Եկեղեցւոյ մէջ]	Չամագ, քէ Մուհամմետ (գահվեճի) [Ճաղատ Մուհամմետ (սրճեփ)]
150	Ըսեփ Թիւքեանճըեան	16	Ժամտա [Եկեղեցւոյ մէջ]	պիրատրիմի Եօլտիւրեմլը [Եղբայրը սպաննողները]
151	Մարտիրոս Աւոյեան	40	Ժամտա [Եկեղեցւոյ մէջ]	Չամագ, քէ Եուսուֆըն օղլու [Ճաղատ Եուսուֆի որդին]
152	Մովսէս Քէօր Սարգիսեան	60	Նարլըճատա [Նարլըճայի մէջ]	Ֆելլահ Ֆաիլ ⁵²
153	Գերգ	27	Նարլըճատա [Նարլըճայի մէջ]	Ֆելլահ Ֆաիլ

⁵¹ Իր անունին կը հանդիպինք այս ցանկին մէջ քանի մը այլ սպաննութիւններու առիթով եւս: Աւելի վար 25 Դեկտեմբեր 1910-ին Անտիոքէն յղուած նամակի մը մէջ պիտի տեսնենք, որ յիշեալը համալստի ընկերոջ մը հետ, 13 բանտարկեալներու ազատ արձակման օրը (որոնցմէ մէկը ինք կը թուի ըլլալ), Անտիոքի մէջ քարկոծած է Պօղոս Գազանճեան անուն հայու մը տունը՝ ահ ու սարսափի մատնելով հոն գտնուող այրի հայուհիները:

⁵² Վերել թիւ 12-ի եւ 13-ի տակ յիշատակուած անձն է:

154	Սարգիս	35	Սօֆուլար թաղ	Հաճի Նիհատըն ⁵³ ուշադը ⁵⁴ [Հաճի Նիհատին վառակը]
155	Ճըրթըտեան Եուսուֆ	46	խարապա արարնտա [աւերակին մէջ]	Հաճի Նա'ի
156	Վանրս Խանայրսը	70	Տօթթ Սյազ	նալբանտ Չեքիէ [պայտագործ Չեքիէ]
157	Ալեքսան Չափարեան	50	Ուլուն չարշըտա [Երկար շուկային մէջ]	Իսիազ կիլին օղը Էնիշթէ [քեռայր]
158	Յովհաննէս Ա. Չափարեան	20	Շէյս Ալի ճամիսի գուրպինտ [Շէյս Ալի մկկիթի դարձուածքին]	Գայսերիլի խոճանըն օղը Ահմետ էֆ. [կեսարացի վարժապետի որդին՝ Ահմետ էֆ.], Չիփէնին օղը հաճի Մըսթաֆա [Չիփէնի որդին՝ հաճի Մըսթաֆա]
159	Եօղուն օլուզը [Եօղուն օլուզցի] Մանիկ	40	Ճիսիր Հատիտ ⁵⁵	Մըսրինըն օղը Ալի [Եգիպտացիի որդին՝ Ալի]
160	Սարգիս Գ. Չուպայեան	25	Ճիսիր Հատիտ	Մըսրինին օղը Ալի [Եգիպտացիի որդին՝ Ալի]
161	Քեսապը Արիստակէս	35	Քիտճիկտ [Քիտճիկի մէջ]	Հաճի Ապտօ
162	Անտոն Խոտիկ օղը Խաչէր	28	Նարըճա	
163	Տիգրան Գունտագճեան	24	Տօթթ Սյազ	
164	Արան Գունտագճեան	20	Մաշուզ ⁵⁶	Պօշնաղըն օղը Իսմայիլ [Պօշնաղի որդին՝ Իսմայիլ]
165	Գառնիկ Գունտագճեան	16	Մաշուզ	Պօշնաղըն օղը Իսմայիլ [Պօշնաղի որդին՝ Իսմայիլ]
166	Յակոբ Գունտագճեան	18	Նարըճա	քօշին մըլիթար վէ աղալարը [գիւղի գիւղապետն ու աղաները]
167	Կարապետ Գունտագճեան	75	Ժանտա [Եկեղեցույ մէջ]	

⁵³ Հաճի Նիհատ: Օսմանեան խորհրդարանի Աստիոքի ներկայացուցիչ Բիֆա'աթ Պարաք-աղ աղայի ազգականներէն, որ որպէս Աստիոքի կոտորածի կազմակերպիչներէն մէկը ձերբակալուած է ու բանտարկուած, բայց 11 Հոկտեմբեր 1909-ին ազատ արձակուած է (Թէւոդիկ, *Ամէնուն Տարեցոյցը*, Կ. Պոլիս, Ե. հատոր, 1911, էջ 383):

⁵⁴ Հաճի Նիհատին զուակը: Հոս հրատարակելի 4/17 Ապրիլ 1913 թուակիր նամակին մէջ պիտի տեսնենք որ «անուանի ոճրագործ եւ խոռվարար» Հաճի Նիհատի զուակը, սուլթանի գահակալութեան տօնին առիթով կազմակերպուած հանդիսութեան, աղօթքի ժամանակ ճառ մը արտասանած է, որուն հետեւանքով «հանրութիւնը, եւ աւելի լաւ է ըսել խոժանը քիչ մնաց որ պիտի խոժէր քրիստոնէից վրայ», բայց կառավարութիւնը գրեթէ ուշադրութիւն չէ դարձուցած պատահարին: Նամակագիրը յաւելած է թէ՛ «Այդ ճառախօսը որ բոլոր խաչակիրները պախարակեց, պատուաբեկեց եւ անուանարկ ըրաւ, հիմա ազատ է»:

⁵⁵ Ճիսր Ալ Հատիտ, բառացիօրէն՝ Երկաթէ Կամուրջ, գիւղ Ամրքի դաշտին հարաւակողմը, Որոնդէսի ձախ ափին, Քուսէր զաւառակին մէջ, Աստիոքէն հիւսիս-արեւելք, անկէ 20 քմ. հեռավորութեան վրայ: Այդպէս կը կոչուէր իր մօտակայքը գտնուող եօթանասուն մեղրանոց երկաթեայ կամուրջին համար (*Սուրիական Արարական...*, Բ., էջ 670):

⁵⁶ Մաշուզ, Մա'ըշուզիէ կամ Մա'ըշուզլու՝ գիւղ Որոնդէսի հովիտին մէջ, գետի ձախ ափին, Ամրքի դաշտի հարաւակողմը, Աստիոքէն 6 քմ. հիւսիս (*Սուրիական Արարական...*, Ե., 1993, էջ 310-311):

168	Արմենակ Շերպեթճեան ⁵⁷		Քէպուստ ⁵⁸ (Քէպուսիի մէջ)	միլապիմ Իպրահիմ (յիսնապետ Իպրահիմ)
169	Միհրան Ա. Սերխօշեան	16		
170	Մանուկ Տերտերեան	35		
171	Տէյի Մուսա	60		
172	Ճենճեն Աւետիս	60	Իփիլկ պպարընտա [մետաքսի շուկային մէջ]	
173	Գեորգ Չըրալը Մուսայեան	3		
174	Խաչէր Աշճը Յակոբեան	24	Քիչիկ Օսման խանընտա [Քիչիկ Օսման խանին մէջ]	
175	Պետիր Խոտիկ օղլու	35	Նարընճա	Ղատիր աղա, պիթրեմլի էմմանի [պիթրեմլի էմմանի]
176	Մուսա Կարապետեան	35	Նարընճա	քոյուն շէյի պիթրեմլի էմմանի [գիւղի շէյիլը պիթրեմլի էմմանի], արապ Սաիտ, քերտիին Ալի
177	Ջայրապետ Թորոսեան	55	խարապ արասը [աւերակին մէջ]	
178	Թովմաս Փաթաճրեան	35	Նարընճա	արապ Սաիտ
179	Շարպըթ Պօղոս	60	խարապ արասը [աւերակին մէջ]	հաճի Ավնի
180	Շարպըթ Սարգիս	28	խարապ արասը [աւերակին մէջ]	հաճի Ավնի

⁵⁷ Աստիոքարնակ ծանօթ իրաւաբան, բնիկ պիթիասցի (Մուսա Լեռ): Աստիոքի համընդհանուր կոտորածէն փրկուած է շնորհիւ այն բանին, որ իր բնակարանը գտնուած է Գերմանիոյ հիւպատոս Մարտիրոս Միսաքեանի տան հարեանույթեամբ: Կոտորածներէն ետք, ջարդերու մասին ընդարձակ տեղեկագիր մը յղած է Հալէպի առաջնորդարան եւ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարան եւ շնորհիւ այդ տեղեկագրին, ջարդին քանի մը գլխաւոր կազմակերպիչները դատուելու համար ձերբակալուելով տարուած են Ատանա, սակայն աւելի ետք, ազատ արձակուելով՝ վերադարձած են Աստիոք (Իսկէնտերեան, *նշ. աշխ.*, էջ 31-32, Գուշագճեան-Մատուտեան, *նշ. աշխ.*, էջ 300):

Կոտորածի օրերուն Աստիոք գտնուած Զորա Իսկէնտերեան իր յուշերուն մէջ կը պատմէ, թէ ինչպէս դէպքերու սկզբնատրութեան իր հայրը նամակով դիմած է Արմենակ Շերպեթճեանին եւ այլոց, որ Աստիոքէն հեռանալով ապաստանին իր մօտ, Մուսա Լեռ, գէթ մինչեւ կացութեան յստականալը, եւ թէ ինչպէս անոնք մերժած են առաջարկը (Իսկէնտերեան, *նշ. աշխ.*, էջ 24-26):

Իսկ Թաուզճեան քահանայ իր օրագրութեան մէջ որոշ տեղեկութիւններ կու տայ Շերպեթճեանի սպաննութեան մասին ու կը կրկնէ հոս տրուած կարգ մը մանրամասնութիւններ: Ըստ անոր, Շերպեթճեան սպաննուած է 28 Մայիս 1909-ին, «Միլապիմ Իպրահիմ»ի կողմէ (Թաուզճեան, *նշ. աշխ.*, էջ 23-25):

⁵⁸Քէպուսիէ՝ Մուսա Լեռան գիւղերէն, Աստիոքէն 25 քլմ. արեւմուտք: Համաշխարհային առաջին պատերազմի նախօրեակին ունեցած է 251 տուն հայութիւն՝ 1125 բնակիչ, որուն 17 ընտանիքը (85 հոգի) 1915-ի Մուսա Լեռան ինքնապաշտպանութեան ժամանակ բարձրացած են լեռ ու փրկուած կոտորածէն, մինչ միսները աքսորուած են սուրիական անապատ եւ երկու երրորդով փնճացած (Գուշագճեան-Մատուտեան, *նշ. աշխ.*, էջ 104):

Ըստ այլ աղբիւրի, 1912-ին գիւղը ունեցած է 230 տուն հայ բնակչութիւն, որուն 2-ը աւետարանականներ, իսկ մնացեալները՝ առաքելական հայեր էին: Ունեցած է նաեւ Հայոց Միացեալ Ընկերութեան կողմէ բացուած վարժարան մը (Սայապալեան, *նշ. աշխ.*, էջ 9, 11):

Քէպուսիէն եւս, 1939-ին, Ալեքսանտրէթի շրջանի Թուրքիոյ բռնակցումով, Սուրիայէն խլուելով կցուած է Թուրքիոյ:

181	Ադամ Վանես	35	խարապ արասը [աւերակին մեջ]	հաճի Ավնի
182	Տէլի Մուսա	75	Եօղուն Օլուգ եղլոնտա [Եօղուն Օլուգի ճանապարհին]	
183	Փանըս Փանըսեան	40	խարապ արասը [աւերակին մեջ]	թօփալ [կաղ] Մուհամմետ
184	Մահտեսի Երրթըտ Կարապետ	65	խարապ արասը [աւերակին մեջ]	հաճի Ավնի
185	Սկրտիչ Մարգարեան	60	Տօրթ Այագտա [Տօրթ Այագի մեջ]	Ալի չավլըշ, օղլը Ֆահլ, տէլի Սահտ, Ալիքօ, հալէտ չավլուշ [Ենթասպայ Ալի, որդին Ֆահլ, խենթ Սայիտ, Ալիքօ, Ենթասպայ հալէտ]
186	Գեղամ Մարգարեան	23	Տօրթ Այագտա [Տօրթ Այագի մեջ]	քէլ [ճաղատ] Մուհամմետ
187	Միհրան մըլթար [թաղապետ] Աւետիսեան	16	Տօրթ Այագտա [Տօրթ Այագի մեջ]	Ալի չավլուշ, Ֆահլ, գասապ Իսկէնտեր, տէլի Սահտ, քիւմէֆէճի Հայտար [Ենթասպայ Ալի, Ֆահլ, մսավաճառ Իսկէնտեր, խենթ Սայիտ, քիւմէֆէ [անուշեղենի տեսակ մը] պատրաստող Հայտար]
188	Քիւլահլի Յակոբ	30	Տօրթ Այագտա [Տօրթ Այագի մեջ]	Էյնիմօ, Չէյնիմին օղլը Ռեճեպ, թենթէճի Ֆատըլ օղլը Շեհուր, սալգինլի Խէյրօ, Մետուրըն կիւլէյիսի Սըֆօ, հալէպլի Համտօնըն օղլը Ապտօ [Էյնիմօ, Չէյնիմին որդին՝ Ռեճեպ, թիթեղագործ Ֆատըլի որդին՝ Շեհուր, սալգինցի Խէյրօ, Մետուտին փեսան՝ Սըֆօ, հալէպցի Համտոյի որդին՝ Ապտօ]
189	Տըր Արմենակ քահանայ	50	Ժամտա [Եկեղեցոյ մեջ]	Տէլի Սահտ [խենթ Սայիտ], Իսկէնտեր
190	Տիգրան (տղան)	20	Ժամտա [Եկեղեցոյ մեջ]	Տէլի Սահտ [խենթ Սայիտ], Իսկէնտեր

ԱՆՏԻՊ ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹԵՐ 1909Ի ԱՆՏԻՈՔԻ ՀԱՅՈՑ ԿՈՏՈՐԱԾԻՆ ՄԱՍԻՆ

Միհրան Մինասեան

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Այս յօդուածով հրատարակութեան տրուած են 11 անտիպ փաստաթուղթեր որոնք կ'առնչուին 1909-ի Անտիոքի (Անթաքիոյ) հայութեան կոտորածին: Անոնք մեծ մասամբ գրուած են աղէտէն ետք քաղաք դրկուած քահանայ հայրերու կողմէ եւ կը նկարագրեն հոն տեղի ունեցած սպանդն ու ասարառութիւնները, կը շօշափեն կոտորածներէն ետք քաղաքին մէջ ստեղծուած իրավիճակը, կը խօսին տիրող ծայրայեղ թշուառութեան, որբերու եւ այրիներու ճակատագրի, որբանոցներու, օտար հաստատութիւններու կողմէ որբեր որդեգրելու, նպաստներու բաշխումի, պետական նպաստի դադրեցման, պատերազմական ատեաններու կողմնակալ ու անվճռակամ ընթացքի, ոճրագործներու ազատ արձակման եւ յարակից այլ հարցերու մասին: Առանձին ցուցակով տրուած է նաեւ Անտիոքի նահատակներու ընդհանուր ցուցակը՝ սպաննութեան վայրի եւ սպաննողի անուններու յիշատակութեամբ:

Առաջին անգամ գիտական շրջանառութեան մէջ դրուող այս փաստաթուղթերը նոր լոյս կը սփռեն դէպքերուն վրայ եւ կը հարստացնեն ո՛չ միայն Անտիոքի հայութեան պատմութիւնը, այլ կ'ամբողջացնեն Կիլիկեան կոտորածներու մասին մեր պատկերացումները:

Յօդուածի սկիզբի բաժինով փաստաթուղթերու հրատարակիչին կողմէ տրուած է ընդհանուր ակնարկ Անտիոքի հայութեան եւ 1909-ի քաղաքի կոտորածին ու անոր հետեւանքներուն մասին:

Հրատարակուող փաստաթուղթերուն կցուած են նաեւ բազմաթիւ ծանօթագրութիւններ:

Բանալի բառեր՝ կիլիկիահայութիւն, Անտիոք, 1909 թ., կոտորած, վերապրածներ, որբեր, օգնութիւն:

UNPUBLISHED DOCUMENTS ABOUT THE MASSACRE OF ANTIOCH (ANTAKYA)
ARMENIANS IN 1909

Mihran Minassian

SUMMARY

Eleven previously unpublished documents concerning the massacre of Armenians of Antioch district in 1909 are presented in this article. They are written mostly by the priests sent to the city after the disaster and describe the slaughter and destruction that took place there, address the situation in the city after the massacres, speak of the extreme misery, condition of orphans and widows, orphanages, collection of orphans by foreign institutions, allocation of aid, ceasing of state assistance for survivors, the biased and uncertain processes by the military courts, the release of the criminals and

other related issues. A separate list of the massacred Armenians of Antioch, with the names of the crime places and of the murderers is also given.

These documents put into scientific circulation for the first time cast a new light on the events and not only enrich our knowledge of the history of the Armenians of Antioch, but also contribute to the obtaining of more complete picture of the Cilician massacres.

The documents are accompanied with general introduction and notes.

Keywords: Cilicia Armenians, Antioch (Antakya), massacre, 1909, survivors, orphans, relief activity.

НЕОПУБЛИКОВАННЫЕ ДОКУМЕНТЫ О РЕЗНЕ АРМЯН АНТИОХА (АНТАКИЯ) В 1909 ГОДУ

Мигран Минасян

РЕЗЮМЕ

В статье представлены одиннадцать ранее неопубликованных документов, касающихся резни антиохийских армян в 1909 году. Авторами документов являются в основном представители армянского духовенства, отправленные в город после погромов, и содержат описания имевших место убийств и разрушений, представляют ситуацию в городе после резни, говорят о чрезвычайных страданиях, положении сирот и вдов, состоянии детских домов, приеме сирот иностранными учреждениями, распределении помощи, прекращению государственной поддержки для пострадавших армян, предвзятости и неопределенности в судопроизводстве военных трибуналов, освобождению преступников и так далее. Также приводится отдельный список убитых армян Антиохии с названиями мест преступлений и именами убийц.

Данные документы, впервые введенные в научный оборот, проливают новый свет на события и не только обогащают наши знания об истории армян Антиохии, но и способствуют получению более полной картины киликийской резни.

Документы снабжены общим введением и примечаниями.

Ключевые слова: армяне Киликии, Антиохия (Антакья), резня, 1909 год, пострадавшие, сироты, гуманитарная помощь.